

2.2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

2.2.1. Загальна характеристика сільського господарства

Ключовою галуззю реального сектору економіки, що формує основу продовольчої та економічної безпеки не лише Тернопільської області, а й держави, а також реалізує соціально-економічні потреби розвитку сільських територій є сільське господарство.

Сприятливі кліматичні умови, земельні і трудові ресурси, концентрація переробної промисловості (спиртової, молокопереробної, кондитерської, плодоовоче-консервної), географічне розташування на перехресті важливих транспортних комунікацій виділяють Тернопільську область як регіон із вигідними чинниками та значним потенціалом для розвитку сільського господарства. У 2017 р. в сільському господарстві області (включаючи мисливство та лісове господарство) було створено четверту частину валової доданої вартості, зайнято близько третини населення [45].

Наявний виробничо-ресурсний потенціал дав хороші можливості для формування ринку продукції сільського господарства, якою була забезпечена не лише область, але й інші регіони України. Займаючи 2,7 % сільськогосподарських угідь держави, область у 2017 р. виробила 3,3 % валової продукції сільського господарства, у тому числі рослинництва – 3,4 %, тваринництва – 3,3 %. За обсягом виробництва в країні буряка фабричного область у 2017 р. посіла 2 місце, гречки та ячменю – 4, ріпаку та зернобобових – 5. Упродовж багатьох років регіон залишається одним з найбільших виробників спирту та цукру (було вироблено відповідно 27,8 % і 13,5 % від їх загальних обсягів в Україні). Водночас, виробництво продукції тваринництва здатне забезпечити потреби споживання населення регіону, проте є недостатнім для поставок даної продукції за його межі. У 2017 р. в області вироблено 4,4 % молока, 3,1 % яєць, 2,3 % м'яса (у забійній вазі) від їх загальних обсягів в Україні [44].

У 2017 р. область мала найбільший показник зростання індексу сільгосппродукції в Україні (111,1), а індекс продукції рослинництва в усіх категоріях господарств склав 115,8. Впродовж 2010-2017 рр. середньорічний приріст валової продукції сільського господарства регіону склав 7,1 %, а темпи приросту сільськогосподарського виробництва разом склали 42,8 %. Загалом одержано валової продукції аграрного сектору (в постійних цінах 2010 р.) на суму 8523,8 млн. грн., що на 4,4 % більше, ніж у попередньому році. Загальні обсяги валової продукції аграрного сектору збільшилися як у сільськогосподарських підприємствах (на 7,1 %), так і в господарствах населення (на 1,6 %), і становили 4444,1 млн гривень та 4079,7 млн гривень відповідно [44].

У структурі валової продукції сільського господарства області в 2017 р. найбільшу частку займало виробництво зернових (29,3 %), технічних культур (24,0 %), картоплі та овочів (17,8 %), молока (12,0 %), вирощування худоби та птиці (8,9 %) [45]. Таким чином, в останні роки, в аграрному секторі економіки регіону пріоритетними напрямками розвитку було виробництво технічних, зернових та зернобобових культур, картоплі, овочів, молока та м'яса.

Більшість продукції сільського господарства області (56,5 %) виробили сільськогосподарські підприємства, решту – господарства населення. За категоріями товаровиробників структура валової продукції значно відрізнялася. Загалом, у виробництві валової продукції сільськогосподарських підприємств переважала продукція рослинництва (64,3 %), у господарствах населення – продукція тваринництва (68,3 %). Серед окремих груп сільськогосподарської продукції сільськогосподарські підприємства найбільш переважали у виробництві технічних культур (97,4 %) та зернових (78,4 %), а господарства населення – у виробництві картоплі (98,7 %), овочів (93,2 %), культур плодових і ягідних (78,3 %), молока (83,9 %) та м'яса (58,7 %) [45].

Тернопільська область завжди відзначалася високою територіальною концентрацією сільськогосподарського виробництва. Станом на 2017 р. частка земель сільськогосподарського призначення у структурі земельного фонду області склала 77,7 % (1073,3 тис. га). Домінуючою складовою цих земель були сільськогосподарські угіддя, які займали 97,4 % площі земель сільськогосподарського призначення. Ще 2,6 % земель склали землі під господарськими будівлями і дворами, шляхами сполучення та прогонами, а також землі, які перебувають у стадії відновлення.

За використанням основна маса сільськогосподарських угідь була відведена під рілля та перелоги (81,9 % та 0,3 % відповідно), а також була зайнята пасовищами (13,7 %) та сіножатями (2,5 %). Порівняно невелику частину угідь (1,5 %) займали багаторічні насадження (головним чином сади, меншою мірою ягідники) [33].

Найбільша частка сільськогосподарських угідь області (49,8 %) належала сільськогосподарським підприємствам. При цьому, лише 1,6 % з них була у власності державних підприємств. У власності громадян перебувало 42,7 % сільськогосподарських угідь області, 7,5 % угідь – землі користувачів інших категорій [45].

Найвищі показники сільськогосподарської освоєності території (вищі 80 %) характерні для центральних і окремих східних районів області (Збарзького, Зборівського, Козівського, Лановецького, Тербовлянського, Тернопільського), а максимальне значення (87,4 %) зафіксоване у Підволочиському районі. Близькі до середнього для області значення були у південних районах Тернопільщини. Показники нижчі 73 % були у північних (Кременецькому і Шумському) та західних (Бережанському, Монастириському і Підгаєцькому) районах. Найнижчий показник зафіксований на Бережанщині – 57,6 % (див. рис. 2.2.1).

Розподіл ріллі на території області корелює з особливостями ландшафтної структури, проте, показники розораності сільськогосподарських угідь в окремих адміністративних районах є вкрай високими. Так, частка ріллі у структурі угідь центральних, східних і південних районів області становить понад 80 %. Найбільша розораність сільськогосподарських угідь зафіксована у Гусятинському районі (88,3 %). У північно-західних (Зборівському, Кременецькому та Шумському) районах показник коливається у межах 71,3-77,1 %. Найнижчі показники частки ріллі є у західних районах – Монастириському та Бережанському (69,3 % та 68,2 % відповідно).

Розподіл багаторічних насаджень на території області, крім природних чинників, зумовлений історично сформованими особливостями господарювання, а

також тяжінням угідь до споживача. Найвищі значення частки багаторічних насаджень у структурі сільськогосподарських угідь (більші 2,0 %) були у приміському Тернопільському (із максимумом для області – 3,2 %), а також у північних Кременецькому і Збарзькому та південних Борщівському і Заліщицькому районах. Значення у межах 1,0-1,9 % були у західній частині області, у Бережанському, Бучацькому, Зборівському, Монастирському та Підгасцькому районах. На решті території частка насаджень була меншою 1,0 %, а мінімальний показник (0,7 %) зареєстрований у Тербовлянському районі.

Кормові угіддя області (сіножаті і пасовища) займали 16,4 % сільськогосподарських угідь. У розрізі адміністративних районів найвищі значення показника (вищі 20,4 %) були у західних та північних адміністративних районах. Максимальний показник (31,0 %) зафіксований на Бережанщині. У Бучацькому, Козівському, Лановецькому та Тернопільському районах показник коливався у межах 15,0-17,2 %. На решті території, головним чином у східних та південних районах, частка сіножатей та пасовищ була найменшою й сягала мінімального значення (10,6 %) у Гусятинському районі.

Дослідження сільськогосподарського землекористування Тернопільської області виявило, що на фоні надмірно високого рівня сільськогосподарського використання території за умови нераціонального, здебільшого споживацького господарювання, відбулося поступове зменшення екологічної стійкості та продуктивності сільськогосподарських угідь. Останніми роками гостріше проявилися окремі проблеми сільськогосподарського землекористування: ерозія, перезволоження, заболочення, підвищена кислотність та кам'янистість ґрунтів.

В області еродовані 391 тис. га (37,4 %) сільськогосподарських угідь, у тому числі слабозмитих – 235 тис. га (22,4 %), середньозмитих – 111 тис. га (10,7 %), сильнозмитих – 44 тис. га (4,2 %), розмитих ґрунтів і виходів порід – близько 4 тис. га (0,4 %). Майже 86 % еродованих сільськогосподарських угідь – це рілля.

Актуальною для області є проблема яроутворення. Під впливом тимчасових водотоків яри ростуть, виробляють поздовжній і поперечний профіль, стають причиною посиленої ерозії прилеглих територій. В результаті, значні площі земель вилучаються із сільськогосподарського використання. Крім того, яри, разом із густою мережею балок, улоговин і тимчасових водотоків, значно утруднюють сільськогосподарську діяльність. Площа земель, що вкрита ярами, щороку збільшується і на сьогодні становить близько 1,8 тис. га.

Значного поширення на території області набули процеси перезволоження і заболочення ґрунтів, які спричинені високим рівнем ґрунтових вод та великою кількістю атмосферних опадів. Сьогодні площа перезволожених угідь складає близько 90 тис. га, заболочених – понад 60 тис. га.

Несприятливою природною властивістю ґрунтів є кислотність. Загальна площа закислених ґрунтів в області становить 485 тис. га.

Обмежуючим чинником використання сільськогосподарських угідь, який знижує їх продуктивність, утруднює обробіток – є кам'янистість, яка визначається наявністю валунно-кам'яного матеріалу у ґрунтовому шарі на глибині до 50 см. Загальна площа кам'янистих сільськогосподарських угідь у межах області складає 19 тис. га, в тому числі рілля – 15 тис. га.

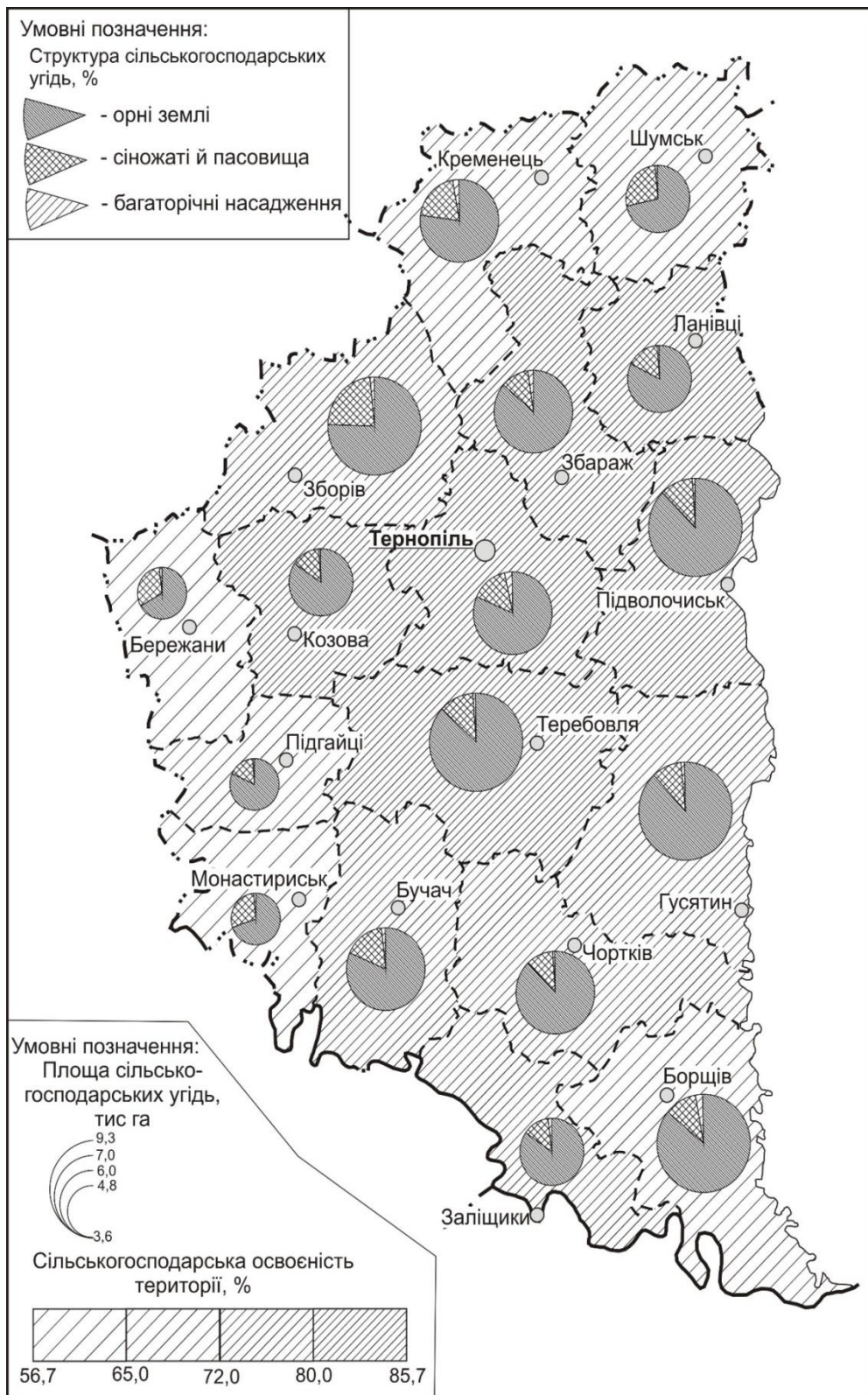

Рис. 2.2.1. Сільськогосподарські угіддя в Тернопільській області (станом на

2.2.3. Рослинництво

Зернові та зернобобові культури.

Вирощування зернових та зернобобових культур спрямоване на задоволення потреб населення у хлібі та крупах, воно забезпечує функціонування борошно-мельно-круп'яної, пивоварної, спиртової та інших галузей харчової промисловості, постачає корми та кормові добавки для тваринництва.

Зернове господарство є найстарішою галуззю рослинництва, що сформувалася на території області. Вирощування зернових має повсюдне поширення. Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі землі області дозволяють вирощувати широкий асортимент зернових і зернобобових культур та дають змогу отримувати високоякісне зерно в обсягах, які достатні для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. Зерно і вироблені з нього продукти завжди були ліквідними, оскільки вони становлять основу продовольчої бази і безпеки держави.

У 2017 р. Тернопільська область виробила 4,2 % зерна України. І хоча це 14 місце серед регіонів, проте ця частка за останнє десятиліття поступово збільшувалася [45]. Показник виробництва зернових на одну особу становив 2492 кг, що на 1035 кг більше від середнього по країні значення [44].

Зернове господарство стало однією із найбільш ефективних галузей господарського комплексу Тернопільської області. У структурі валової продукції сільськогосподарського господарства регіону в 2017 р. виробництво зернових займало найбільшу частку (29,3 %). А в структурі продукції рослинництва виробництво зернових становило аж 38,5 % [45].

У 2017 р. в області було отримано високий урожай зернових культур, який значно перевищив досягнення минулих років (лише поступився показнику 2017 р.). Загалом зібрали 2622,3 тис. т збіжжя, що вдвічі більше, ніж у 1990 р. [32].

Основними виробниками зернових у Тернопільській області стали сільськогосподарські підприємства. У 2017 р. ними зібрано 2056,6 тис. т збіжжя, що становило 78,4 %. Решту урожаю (21,6 %) зібрали господарства населення [45].

У структурі виробництва зернових та зернобобових культур домінуючу роль відігравали: пшениця, кукурудза на зерно та ячмінь, які склали: 42,0 %, 32,8 % та 20,3 % валового збору. Саме завдяки цим культурам відбулося зростання виробництва зернових. Адже у 2017 р. показники валового збору пшениці та ячменю перевищили значення 1990 р. на 57,9 % та 69,3 % відповідно, а обсяги зібраної кукурудзи на зерно стали більшими в 10 раз. Децю поступалися показникам 1990 р. виробництво гречки та зернобобових (гороху, квасолі, вики), проте, починаючи з 2010р. спостерігалася позитивна динаміка обсягів їх збору. Виробництво жита та вівса впродовж періоду дослідження фактично щорічно зменшувалося [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися суттєві відмінності показника валового збору зернових культур. Найвищі значення показника були у центральних та східних районах області і досягли свого максимуму на Терехівщині (276,2 тис. т). На півночі області (у Кременецькому та Шумському районах), а також у південному Заліщицькому районі було зібрано по 73-100 тис. т зернових. Західні райони мали відносно незначні показники валово-

вого збору. Найменше зернових було зібрано у Бережанському районі (42,3 тис. т) [16].

Серед зернових, в більшості районів області, за обсягами зібраного урожаю переважала пшениця, а у Борщівському, Заліщицькому, Козівському, Кременецькому, Лановецькому, Підгаєцькому та Шумському – кукурудза. Обсяги валового збору ячменю, на території усієї області, були третіми.

Валовий збір пшениці в 2017 р. становив 1100,2 тис. т. Найбільші абсолютні показники (у межах 50-100 тис. т) були у великих за площею центральних і східних районах області (Тернопільському, Теребовлянському, Чортківському, Гусятинському та Підволочиському). Найнижчі показники валового збору пшениці зареєстровані у західних та північних районах області.

Загальний врожай кукурудзи становив 861,1 тис. т. Високі абсолютні показники (у межах 50-80 тис. т) спостерігалися у Лановецькому, Підгаєцькому та Теребовлянському районах, а найвищим врожаєм відзначився Козівський район (122,1 тис. т). Найнижчі врожаї культури були у решті західних районів Тернопільщини.

Врожай ячменю в 2017 р. в області становив 532,6 тис. т. Високі абсолютні показники (у межах 25-50 тис. т) спостерігалися у центральних і східних районах області (Гусятинському, Збаразькому, Підволочиському, Теребовлянському та Тернопільському), а також у Зборівському районі. Найнижчі показники валового збору ячменю були у західних та північних районах області [16].

Валовий збір решти зернових і зернобобових культур у загальній їх структурі становив лише 4,9 %.

Показники валового збору залежать від розмірів посівних площ, які, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку перебувають у постійній динаміці. Посівні площі зернових та зернобобових культур в області у 2017 р. становили 457,5 тис. га, що склало 55,4 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств. Із 1990 р. частка площ зернових та зернобобових культур зросла на 12,1 %.

При несуттєвій зміні загальної площі зернових з року в рік у посівних площах окремих культур були значні трансформації. Так, станом на 2017 р. у відношенні до 1990 р. найбільших змін зазнали: кукурудза на зерно, площа якої зросла у 4,7 разів, та зернобобові, площа під якими зменшилася у 3,1 рази. Поступово зменшувалися площі під житом, вівсом та гречкою. Відносно стабільними були площі під пшеницею та ячменем. Таким чином, в 2017 р. у структурі посівних площ зернових домінуючими культурами були: пшениця (43,6 %), кукурудза (24,0 %) та ячмінь (23,0 %). Решта зернових та зернобобових культур займали лише 9,4 % площі [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежуються суттєві відмінності показника частки посівів зернових культур у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 60 %) були у Тернопільському, Козівському та Підгаєцькому районах. Саме в Підгаєцькому районі значення показника досягло свого максимуму (87,2 %). Високими (57-59 %) були частки посівів зернових у решті центральних та східних районів області. У районах північної, південної та південно-західної частини області частка зернових у посівній площі була нижчою від середньої для області (55,7 %), а найнижче значення показника (46,8 %) було у Заліщицькому районі (див. рис. 4.2.2).

Площа посівів пшениці в 2017 р. в області становила 199,6 тис. га. Переважна більшість пшениці (69,1 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші абсолютні показники, для сільськогосподарських підприємств, (у межах 10-15 тис. га) були у великих центральних і східних районах області (Теребовлянському, Гусятинському, Підволочиському та Чортківському). В середньому в області частка площі пшениці у структурі посівних площ становила 24,2 %, а у структурі посівів зернових вона складала аж 43,5 %. Проте, у районах, значення цього показника суттєво відрізнялося.

Найбільші відсотки посівів пшениці у структурі зернових були у Бучацькому, Підволочиському, Чортківському районах і досягли максимального значення (58,3 %) у Монастириському районі. Найменша частка посівів пшениці спостерігалася у північно-західних районах області (Бережанському, Зборівському, Козівському та Кременецькому), а мінімальний показник (29,4 %) був у Збаразькому районі.

Загальна площа посівів кукурудзи в області становила 109,7 тис. га. Переважна більшість площ культури (83,8 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші абсолютні показники, для сільськогосподарських підприємств, (у межах 7-10 тис. га) зареєстровані у Борщівському, Козівському, Підгаєцькому та Теребовлянському районах.

В середньому в області частка площі кукурудзи у структурі посівних площ становила 16,1 %. У структурі посівів зернових вона складала 28,9 %. У адміністративних районах, значення цього показника суттєво відрізнялося. Найбільші відсотки посівів кукурудзи були у периферійних Кременецькому, Шумському, Підгаєцькому районах і досягли максимального значення (53,0 %) у Козівському районі. Найменша частка посівів кукурудзи у структурі зернових спостерігалася у центральних та окремих східних районах області, а мінімальний показник (15,6 %) був у Бережанському районі.

Сумарна площа посівів ячменю становила 105,0 тис. га. Більшість площ цієї культури (53,1 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші абсолютні показники, для сільськогосподарських підприємств, (у межах 5-8 тис. га) спостерігалися у центральних і східних районах (Гусятинському, Збаразькому, Теребовлянському, Тернопільському). В середньому в області частка площі ячменю у структурі посівних площ становила 9,8 %. У структурі посівів зернових вона складала 17,6 %.

На території регіону значення цього показника суттєво відрізнялося. Найбільші відсотки посівних площ під ячменем були у Бучацькому, Гусятинському, Теребовлянському, Тернопільському районах і досягли максимального значення (32,1 %) у Збаразькому районі. Найменша частка посівів ячменю у структурі зернових (менше 10 %) була у північних, південних та південно-західних районах області, а мінімальний показник (3,5 %) зафіксований у Підгаєцькому районі.

Решта зернових та зернобобових культур у 2017 р. в регіоні займали значно менші площі. Так, наступну за просторовим поширенням, гречку висівали на площі 11,4 тис. га, що становило усього 2,5 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Більшість гречки (71,9 %) засівали сільськогосподарські підприємства [32]. Найбільші площі посівів (понад 1000 га) були у Зборівському,

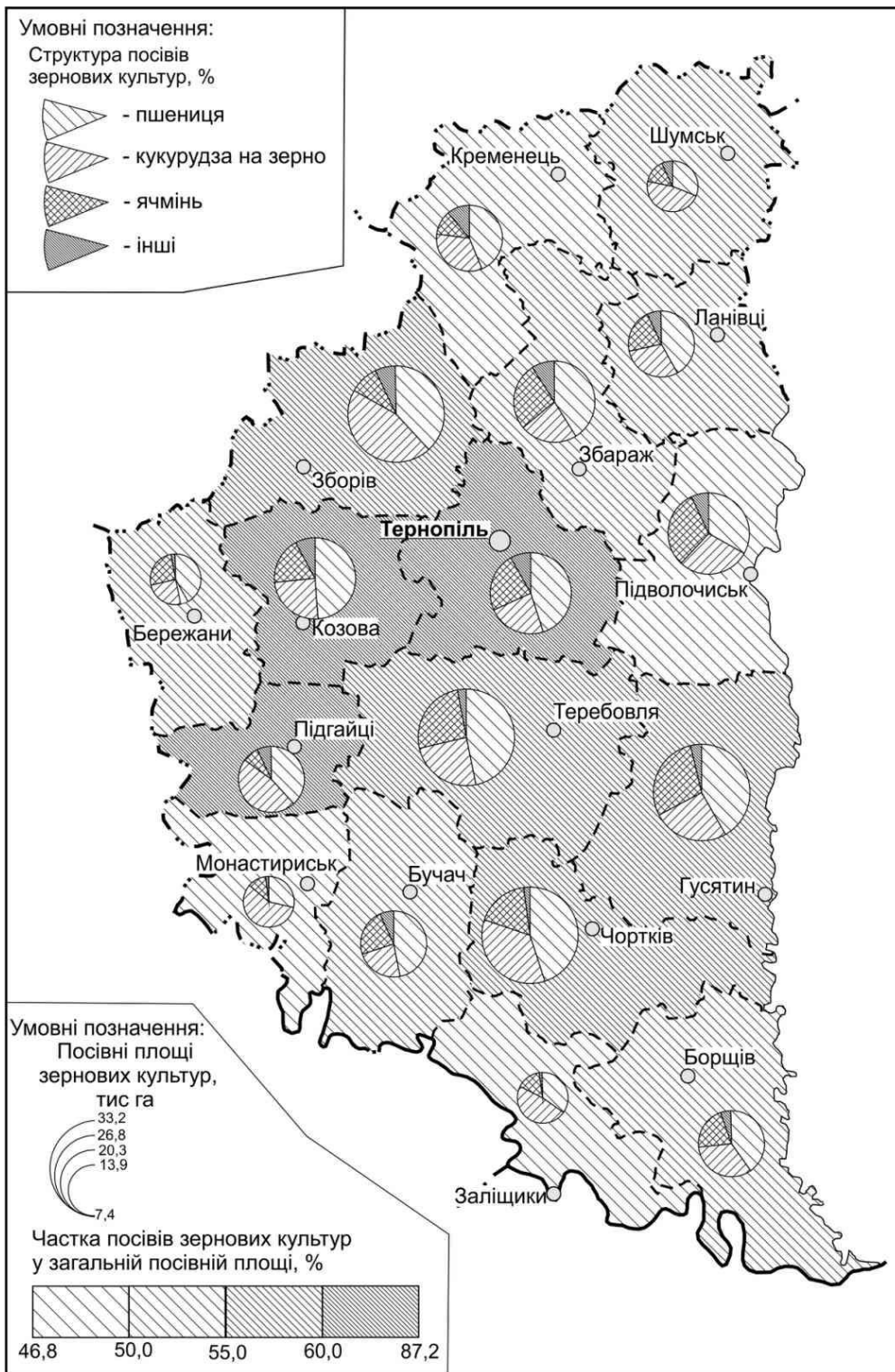

Рис. 4.2.2. Зернові культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

Кременецькому та Тернопільському районах, а максимальне значення досягнуте у Збаразькому (1464 га).

Овес висівали на площі 4,6 тис. га, що становило 1,0 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Сільськогосподарські підприємства засівали половину вівса, решту – господарства населення [32]. Найбільші площі посівів (понад 170 га) були у Лановецькому, Монастириському, Тербовлянському районах, а максимальне значення досягнуте у Тернопільському (204 га).

Житом засівали 1,2 тис. га, що становило 0,3 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Сільськогосподарські підприємства засівали половину жита, решту – господарства населення [32]. Найбільші площі посівів (понад 100 га) були у Козівському та Шумському районах, а максимальне значення досягнуте у Кременецькому (300 га).

Серед зернобобових найбільші площі в області у 2017 р. займав горох. Цією культурою засівали 19,5 тис. га, що становило 4,3 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Переважна більшість площ гороху (99,0 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші площі посівів (понад 1500 га) були у центральних та південно-східних районах області (Тербовлянському, Тернопільському, Борщівському, Гусятинському, Чортківському), а максимальне значення досягнуте у Зборівському (1793 га). Сільськогосподарські підприємства Монастириського району в 2017 р. гороху не вирощували.

Викою і викосумішами (з перевагою вики на зерно) в області засівали усього 0,2 тис. га, що становить 0,1 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Більшість вики (83,0 %) засівали сільськогосподарські підприємства. Найбільші площі посівів (понад 35 га) були у Кременецькому та Козівському районах, а максимальне значення досягнуте на землях Бучацького району (50 га).

Таким чином, на основі проведеного просторового аналізу посівів зернових можна стверджувати, що розподіл площ під окремі культури є вкрай нерівномірним, спостерігається чітке домінування пшениці, кукурудзи та ячменю.

Проте, на рекордні показники валового збору окремих зернових у 2017 р. головним чином вплинула не велика площа їх посівів, а відносно висока урожайність, викликана сприятливими агрокліматичними умовами та інтенсифікацією господарювання. Загалом, в області з 1 га зібрали по 57,5 ц зерна, що на 15,0 ц більше, ніж у середньому в Україні. Це була найвища для зернових області урожайність за всю історію господарювання, яка виявилась на 76,9 % більшою від показника 1990 р. За урожайністю зернових у 2017 р. Тернопільська область посіла 4 місце серед інших регіонів держави [32, 44].

Серед усіх зернових особливо висока продуктивність з 1 га була у кукурудзи на зерно (79,0 ц), озимої пшениці (55,2 ц), озимого ячменю (50,7 ц) та жита (47,8 ц). Приріст врожайності цих культур у 2017 р. відносно 1990 р. склав 100,0 %, 51,7 %, 40,1 % та 85,3 % відповідно. У решти зернових культур урожайність збільшилася, але не так суттєво.

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися значні відмінності показників урожайності зернових культур. Сумарна урожайність залежить не стільки від природних передумов, як від підбору культур, якості насіннєвого матеріалу, обсягів внесення органічних та мінеральних добрив, гербіцидів, а тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показни-

ка. Найвищі значення урожайності зернових і зернобобових культур, в усіх категоріях господарств, (понад 65,0 ц з 1 га) були зареєстровані у центральних (Козівському, Терехівському, Тернопільському) та південних (Бучацькому, Заліщицькому, Чортківському) районах, а максимальне значення (70,4 ц з 1 га) зафіксоване у Підволочиському районі. Близькі до середньообласних показників значення були у решті східних районів. Найменша урожайність (нижче 52,0 ц з 1 га) була у західних та північних районах, а мінімальне значення (42,6 ц з 1 га) зафіксоване у Підгаєцькому районі.

Найвищі показники урожайності серед зернових та зернобобових культур області були у кукурудзи на зерно. Середня урожайність культури у сільськогосподарських підприємствах досягла 83,3 ц з 1 га. Найкраща врожайність культури (понад 90,0 ц з 1 га) була у Бучацькому, Підволочиському, Терехівському, а максимальне значення (111,9 ц з 1 га) зафіксоване у Козівському районі. Менша 70,0 ц з 1 га урожайність кукурудзи була у Борщівському, Кременецькому, Монастириському та Шумському районах. В Монастириському районі зафіксоване мінімальне значення показника (62,5 ц з 1 га).

Дещо меншою (у порівнянні із кукурудзою) була урожайність пшениці (озимої та ярої). В середньому у сільськогосподарських підприємствах області вона становила 61,6 ц з 1 га. Найкращі врожаї пшениці (понад 60,0 ц з 1 га) виростили у південних, східних та центральних районах області, а максимальне значення (70,0 ц з 1 га) зафіксоване у Підволочиському районі. Найменша урожайність пшениці (нижче 50,0 ц з 1 га) була у західних та північних районах, а мінімальне значення (42,6 ц з 1 га) зафіксоване у Підгаєцькому районі.

Середня для області урожайність ячменю (озимого та ярого) у сільськогосподарських підприємствах досягла 60,0 ц з 1 га. Найкраща врожайність ячменю (понад 60,0 ц з 1 га) була у західних та окремих центральних районах області (Зборівському, Козівському, Терехівському, Бучацькому), а максимальне значення (70,8 ц з 1 га) зафіксоване у Підволочиському районі. Найменша урожайність ячменю (нижче 50,0 ц з 1 га) була у північних районах, а мінімальний показник (44,8 ц з 1 га) зафіксований на півдні – у Борщівському районі.

Сукупна середньообласна урожайність зернобобових становила 40,4 ц з 1 га. Високі показники (понад 50,0 ц з 1 га) були зафіксовані у Бучацькому, Монастириському, Терехівському та Шумському районах, а найвище значення (56,5 ц з 1 га) зареєстроване у Заліщицькому районі. Низька урожайність культур (менше 30 ц з 1 га) була у Бережанському, Борщівському та Зборівському районах, а мінімальний для області показник (23,5 ц з 1 га) зафіксований у Кременецькому районі.

Жито (озиме і яре), основні площі якого зосереджені на півночі області, найвищу урожайність мало у Гусятинському районі (48,6 ц з 1 га), а найнижчу – у Бережанському (12,6 ц з 1 га). Середнє для сільськогосподарських підприємств області значення становило 31,2 ц з 1 га.

Середня урожайність вівса у сільськогосподарських підприємствах склала 30,2 ц з 1 га. Найвища врожайність культури (понад 30,0 ц з 1 га) була у центрі та на південному сході, а максимальне значення (46,4 ц з 1 га) зафіксоване у Козівському районі. Менше 20,0 ц з 1 га вівса було зібрано у південно-західних та Шумсь-

кому районах, а в Монастириському районі зафіксоване мінімальне значення показника (13,2 ц з 1 га).

Гречка, середня урожайність якої становила 13,0 ц з 1 га, найкраще вродила на півночі області у Збарзькому, Кременецькому та Шумському районах, але максимального значення (18,6 ц з 1 га) досягнуто у Терехівському районі. Найнижчі показники (менше 10 ц з 1 га) зафіксовані у Бережанському та Лановецькому районах, а мінімальний (4,0 ц з 1 га) – зареєстрований у Борщівському.

У сучасних умовах господарювання домінуючий вплив на обсяги посівів та структуру зернових здійснює економічний чинник. Економічні результати сільськогосподарської діяльності розраховуються на основі комплексу показників (собівартість виробництва продукції, чистий дохід (виручка), прибуток або збиток) і найбільш презентабельно відображаються у рівні рентабельності (збитковості) виробництва (відношенні середньої ціни реалізації готової продукції до повної собівартості її виробництва). Впродовж останніх років показник рентабельності вирощування зернових та зернобобових культур був постійно високий і станом на 2017 р. склав 27,7 % [45]. Рентабельність залежить від надзвичайно широкого спектру факторів (агрокліматичних, матеріально-технічних, організаційно-управлінських), тому у просторі може спостерігатися суттєва строкатість значень показника, проте, аналіз рівня рентабельності виробництва зернових у розрізі адміністративних районів Тернопільської області виявив певні територіальні закономірності, що зумовлені визначальним впливом природних чинників на урожайність окремих сільськогосподарських культур. Найвищі показники рентабельності зернових були у північно-західних районах, де в структурі прибутків домінує кукурудза на зерно, та у південно-західних, де найбільш рентабельною стала пшениця.

Враховуючи значні площі зайняті в області зерновими культурами слід зазначити, що подальше підвищення продуктивності та рівня рентабельності зернового господарства можливе лише за рахунок його інтенсифікації. Інтенсифікація розвитку зернового господарства та збільшення обсягів виробництва зерна досягається завдяки таким основним чинникам, як підвищення урожайності шляхом удосконалення землекористування, освоєння ресурсощадних технологій, більш раціонального використання біокліматичного потенціалу і природно-кліматичних умов, стосовно вирощування окремих зернових культур, дотримання сівозмін, удосконалення системи обробітку ґрунту, оснащення господарств сучасною технікою, внесення мінеральних добрив і проведення хімічної меліорації земель, захисту рослин, впровадження сучасних сортів і гібридів, поліпшення насінницької справи, підвищення якості продукції, розвитку ринку зерна.

Серед земель, які активно використовуються в зерновій сівозміні, майже половина не дають належної віддачі на вкладені в них матеріальні та енергетичні ресурси у зв'язку із проявом деструктивних процесів (підвищеною кислотністю, еродованістю, перезволоженням, заболоченням, кам'янистістю земель тощо). Щороку на таких землях розміщується понад 200 тис. га зернових культур, з яких за рахунок нижчої родючості збирають значно менші врожаї зерна.

За таких умов необхідне проведення оптимізації агроландшафтів, зниження надмірної розораності ґрунтів для того, щоб вилучені землі використати більш раціонально, створивши на них луки та пасовища. У свою чергу, це дасть можливості вкласти додаткові ресурси в вирощування зернових на менших площах і за

рахунок інтенсифікації землекористування досягти значно вищих показників рентабельності.

Згідно з науково обґрунтованими розрахунками, враховуючи економічну, господарську та екологічну доцільність, в польових сівозмiнах лісостепової зони зерновi культури повинні займати 50-55 % площ. Проте, частка зернових культур в області впродовж останнього десятирiччя коливалася в межах 60-65 % усіх посiвних площ, а отже, близько 10 % посiвiв проводилося з порушенням сiвозмiн, що неминуче призводило до погiршення родючостi земель. Для досягнення вищої урожайності на таких землях було необхідно бiльш ретельно виконувати комплекс агро-технічних заходiв з обробітку ґрунту, удобрення, посилити заходи захисту злаків від хвороб та шкiдників, що потребувало додаткових матеріальних і фiнансових витрат. У свою чергу, на тих землях, що у попередні роки були зайняті парами, багаторічними і однорічними травами та зернобобовими культурами, врожаї зернових були вищими у середньому на 9 %.

Одним із факторiв пiдвищення загальної врожайності зернових є належна агрохімія. За останні 15 рокiв обсяги внесених мінеральних добрив стабільно збільшувалися і під урожай 2017 р. становили 170 кг на 1 га посiвної площі. Цей показник лише наблизився до значень 1990 р., але вже у 9 раз вищий від обсягiв внесених мiндобрив під урожай 2000 р. У структурі мінеральних добрив переважали азотні (74 %), фосфорні та калійні добрива становили по 13 % від загального обсягу внесень [45].

Сьогодні не існує якоїсь кореляційної залежності чи закономірності у розподілі на території обсягiв внесення добрив. Потреба досягнення агрохімічного балансу перестала бути пріоритетом. Господарства, які мали достатні фiнансові ресурси – удобрювали угіддя, менш заможні – виснажували ґрунт. При середньому для Тернопiльщини показнику частки удобрених мiндобривами площ під зернові – 95,0 %, показник у районах коливався у межах 80,5-99,5 %.

Пiдвищення врожайності зернових в останні роки суттєво гальмували надто малі площі та обсяги внесення органічних добрив, яких ставало дедалі менше із зникненням крупних тваринницьких господарств. Особливо гостро проблема проявилася у сільськогосподарських підприємствах, в яких удобрена органікою площа під зернові, в середньому в області, склала менше 1 %. З 1990 р обсяги внесення органіки під кукурудзу зменшилися в 26 раз, під пшеницю – в 69 раз і під урожай 2017 р. становили 0,5 т та 0,1 т на 1га посiвної площі відповідно.

Врожайність зернових суттєво залежить від внесення засобiв захисту рослин. Фітосанітарний стан посiвiв зернових культур, і особливо озимої пшениці, залишається складним. В останні роки значно поширився септоріоз листя і колосу, сажкові захворювання, кореневі гнилі, іржаві плямистості та спалахи розмноження шкiдників і особливо клопа шкiдливої черепашки, злакових мух, пiдгризаючих совок, хлібного туруна, мишоподібних гризунів. Практичним досвідом і даними наукових установ встановлено, що втрати врожаю від них досягають до 30 %.

Особливо гострою була проблема захисту озимини в осінній період на тих посiвах, де не повною мірою дотримувалися технологій вирощування. Це, перш за все, поля з ранніми строками сiвби та стерньовими попередниками, а також ті, де були спрощені системи обробітку ґрунту і внесення добрив.

Збирання і післяжнивна обробка врожаю зернових та зернобобових є завершальним етапом процесу їх вирощування. І це найбільш ресурсномісткі операції у наявних технологіях. У структурі загальних витрат на виробництво сільськогосподарських культур збирання потребує 31-50 % витрат енергії і 45-60 % трудовитрат. Для якісного збирання зерна в оптимальні строки необхідно використовувати сучасні технології та мати відповідні технічні засоби для їх реалізації.

Особливістю збирання зернових колосових і зернобобових культур є обмеження оптимального періоду виконання робіт агрономічними строками (7-10 днів від початку повної стиглості зерна). В Україні середні втрати зерна від осипання при затягуванні строків збирання наступні: у перші сім діб після оптимальних – 2,6 % , у другі 7 діб – 14,5 % у треті 7 діб – 21,6 %, у четверті – понад 30 %.

Аналіз сучасного стану механізації збирання зернових культур виявив її низьку ефективність. Статистичні дані свідчать про постійну тенденцію скорочення загального числа комбайнового парку. Слід зазначити, що ще дванадцять років назад більшість комбайнів перебувало у сільськогосподарських підприємствах, а станом на кінець 2017 р. вже понад 70 % агрегатів були у господарствах населення. Внаслідок низької платоспроможності, господарства населення не мають коштів для закупівлі нової техніки. Проте, технічні характеристики комбайнів сільськогосподарських підприємств постійно покращуються.

У територіальному плані найбільша кількість зернозбиральних комбайнів зосереджена у рівнинних центральних та східних районах області: Гусятинському, Чортківському, Тернопільському, Тербовлянському.

Основу парку комбайнів в області складають часто застарілі відносно дешеві і менш продуктивні машини: «Дон», «Нива», «Славутич». Є комбайни із вищою енергонасиченістю технологічного процесу: «Клаас», «Джон Дір», «Кейс», але, як правило, така техніка придбана після певного терміну експлуатації (5-8 років) в інших державах. Технічний ресурс 80 % наявної зернозбиральної техніки вже вичерпано, а багато з експлуатованих комбайнів вичерпали його вже по декілька разів. Спостерігається зростання частки несправних машин (близько 20 %).

У зв'язку із скороченням кількості комбайнів, на фоні зростання посівних площ зернових, збільшилося середнє навантаження на комбайн. При нормі сезонного навантаження на комбайн у 120 га в області у 2017 р. воно становило 185 га (в Україні – 196 га), а навантаження на комбайни сільськогосподарських підприємств досягало 500 га. У зв'язку із цим тривалість збирального сезону в області перевищила нормативи в рази, орієнтовні втрати врожаю зернових від обсіпання досягнули 30 %, а близько половини зібраних зернових втратили продовольчу якість і реалізовані фуражем за значно нижчою ціною.

У найближчій перспективі наші аграрії не зможуть покращити ефективність збору зернових без придбання великої кількості нової техніки від кращих світових виробників. На жаль, в умовах економічної кризи, українське машинобудування поки що не може забезпечити сільське господарство зернозбиральною технікою.

Технічні культури.

Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі ґрунти регіону дозволили вирощувати широкий асортимент технічних культур (цукрові буряки, соняшник, ріпак) та дали змогу отримувати високі врожаї, достатні для забезпечення внутрі-

шніх потреб і формування експортного потенціалу. Таким чином, вирощування технічних культур стало однією із ефективних галузей господарського комплексу Тернопільської області.

У структурі валової продукції сільського господарства регіону в 2017 р. виробництво технічних культур займало 24,0 %, а в структурі продукції рослинництва – аж 31,5 % [45].

Показники валового збору залежать від розмірів посівних площ, які, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку перебувають у постійній динаміці. Посівні площі технічних культур в Тернопільській області у 2017 р. становили 241,9 тис. га, що склало 29,3 % у загальній структурі посівів всіх категорій господарств. Із 1990 р. частка площ технічних культур зросла у 2 рази. При цьому, впродовж останніх п'яти років спостерігається лише позитивна динаміка посівних площ. Проте, площі під окремими технічними культурами зазнають різнонаправленої трансформації. Так, станом на 2017 р. у відношенні до 1990 р. суттєво (в 3,6 рази) зменшилася площа цукрових буряків, а площа ріпаку збільшилася в 5,4 рази. Соняшник і соя, які в 1990 р. не висівалися взагалі, у 2017 р. зайняли 81,8 та 80,5 тис. га відповідно [45]. Разом з тим, така технічна культура, як льон-довгунець, повністю зникла із ланів області. Таким чином, станом на 2017 р. у структурі посівних площ технічних культур домінуючими культурами були: соняшник (33,7 %), соя (33,3 %), ріпак (20,6 %), цукровий буряк (12,4 %) та. Решта технічних культур (тютюн, гірчиця та ін.) займали не значні площі.

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області спостерігалися суттєві відмінності показника частки посівів технічних культур у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 30 %) були у північній частині області, а також у південних (Борщівському та Заліщицькому) районах. Проте максимального значення досягнуто у Підволочиському районі (37,1 %). Значно менша частка технічних культур у структурі посівних площ була у центрі та на заході області, а мінімальний показник (8,5 %) зареєстровано у Підгаєцькому районі (див. рис. 4.2.3).

Цукрові буряки. У 2017 р. в області було отримано високий урожай цукрових буряків (фабричних), який у 1,5 рази перевищив результат 2000 р. З року в рік показники валового збору культури дещо коливаються, проте спостерігається тенденція до нарощення обсягів її збору і поступове наближення до показника 1990 р.

У 2017 р. Тернопільщина виробила 1736,7 тис. т, що становило 11,7 % від обсягу цукрових буряків України і дозволило посісти 3 місце серед регіонів. А показник виробництва продукції на одну особу становив 1651 кг, що на 1301 кг більше від середнього по країні значення [44].

Основними виробниками цукрових буряків у Тернопільській області є сільськогосподарські підприємства. У 2017 р. ними зібрано 1610,9 тис. т коренеплодів, що становило 96,8 %. Решту урожаю (3,2 %) зібрали господарства населення [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежуються суттєві відмінності показника валового збору цукрових буряків. Найвищі значення показника характерні для східної частини області і досягли свого максимуму у Підволочиському районі (269,9 тис. т). В центральних та окремих південних районах області (Бучацькому, Тербовлянському, Тернопільському та Чортківському) було зібрано по 130-200 тис. т коренеплодів. Північні та західні райони

мали відносно незначні показники валового збору. Найменше цукрових буряків було зібрано у Бережанському районі (9,6 тис. т), а в Монастириському районі культура не висівалася.

За масштабами посівів цукрові буряки є четвертою технічною культурою в області (після соняшника, сої і ріпаку). У 2017 р. посівні площі культури становили 30,0 тис. га, що склало 12,4 % у структурі посівних площ технічних культур та 3,6 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів цукрового буряка у загальній посівній площі. Найвищі його значення (7,9 %) були у Підволочиському районі. Дещо меншими були показники Бучацького, Збаразького, Кременецького і Тернопільського районів. На решті території показник був нижчим від середнього для області значення (3,5 %) (див. рис. 4.2.3).

Слід відмітити, що на високі показники валового збору цукрових буряків у 2017 р. головним чином вплинула не велика площа їх посівів, а відносно висока урожайність. Урожайність залежить від багатьох чинників, серед яких, поряд з агротехнічними (вибір попередників у сівозмінах, оптимальне співвідношення різних видів добрив, строки посіву і збирання врожаю, сорти тощо), суттєву роль відіграють сприятливі для вирощування цукрових буряків ґрунти та кліматичні умови. В середньому в області з 1 га посівів цукрового буряка зібрали 580 ц коренеплодів. Це була найвища урожайність за останні 27 років, що на 87,7 % більша від показника 1990 р. Це дозволило області у 2017 р. посісти 2 місце за урожайністю культури серед інших регіонів України [44, 32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися значні відмінності показників урожайності цукрових буряків. Сумарна урожайність залежить не тільки від природних передумов, а й від агротехнічних та організаційно-господарських заходів, а тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності цукрових буряків (понад 700 ц з 1 га) були зареєстровані у Бережанському, Бучацькому, Козівському та Чортківському районах. У першому був максимальний для області показник – 817,5 ц з 1 га. На решті території значення були близькі до середньообласного (594,9 ц з 1 га). Мінімальний показник (541,6 ц з 1 га) зафіксовано у Заліщицькому районі.

В ринкових умовах господарювання домінуючий вплив на обсяги посівів цукрових буряків здійснює економічний чинник, який найбільш презентабельно відображає показник рівня рентабельності (збитковості) виробництва. У сільськогосподарських підприємствах області в 2017 р. рентабельність вирощування цукрових буряків в середньому склала 17,5 %. Цей показник суттєво нижчий від значень окремих років (так, наприклад у 2011 р. рентабельність культури становила 52,7 %), проте в окремі з попередніх років вирощування цукрових буряків було взагалі збитковим.

Рентабельність залежить від надзвичайно широкого спектру факторів (агрокліматичних, матеріально-технічних, організаційно-управлінських), тому у просторі може спостерігатися суттєва строкатість значень показника, проте, аналіз рівня рентабельності виробництва цукрових буряків у розрізі адміністративних

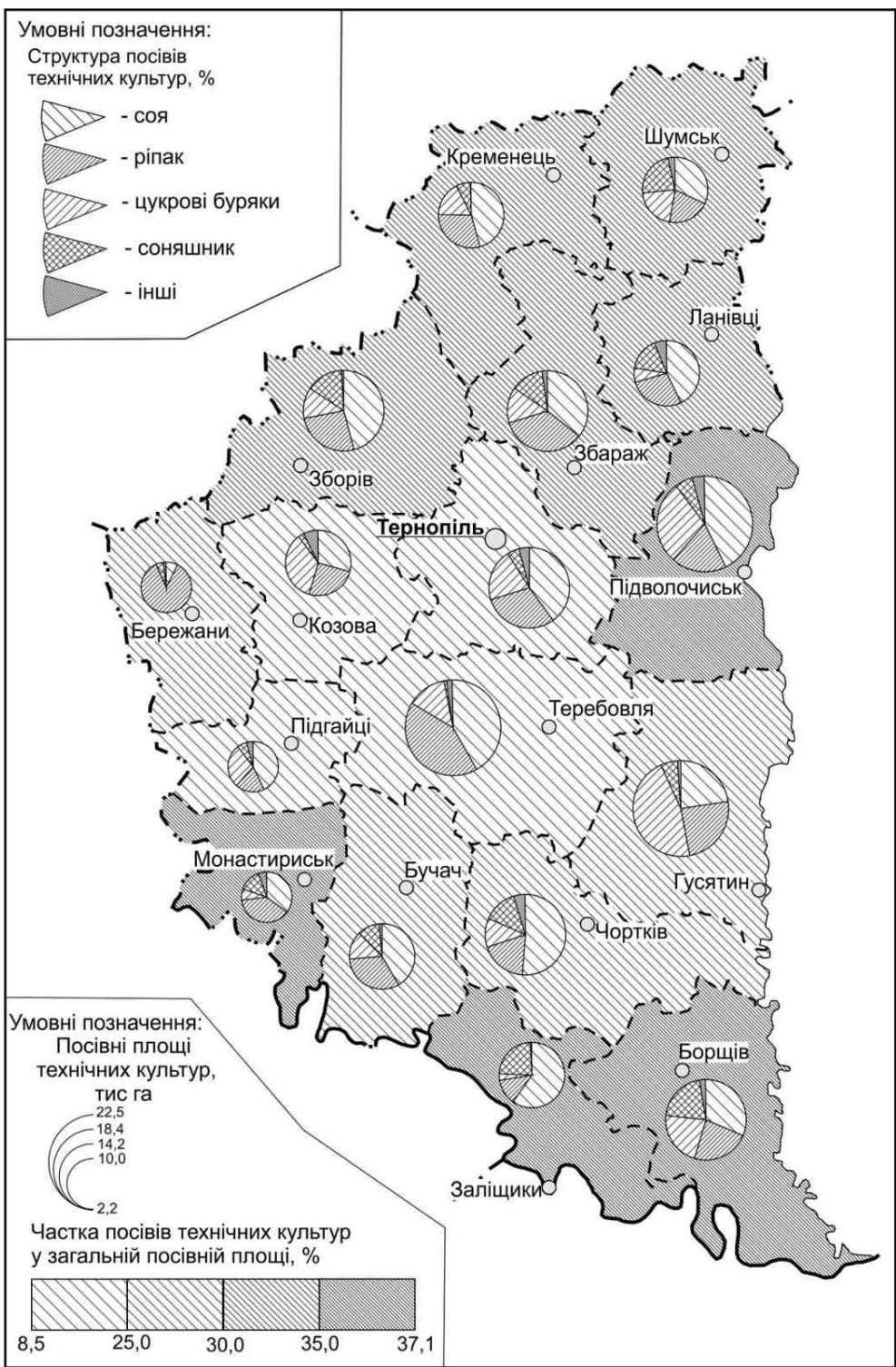

Рис. 4.2.3. Технічні культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

районів Тернопільщини виявив певні територіальні закономірності, що зумовлені визначальним впливом природних чинників на урожайність.

За останні роки буряківництво переживає ряд проблем, які не сприяють ефективному господарюванню. Так, намітилася стійка тенденція до зниження цукристості буряків (дигестії). Стабільність цього процесу схиляє до припущення, що на зниженні дигестії відбивається загальне зниження родючості ґрунтів. Справа в тому, що значна частина посівів цукрових буряків розміщується на схилах крутизною понад 5°, які, незважаючи на включення їх у протиерозійну сівозміну, підлягають інтенсивному площинному змиву, особливо при вирощуванні на них просапних культур. В умовах незбалансованості добрив, що вносилися під посіви цукрового буряка, ці обставини позначилися не тільки на зниженні цукристості коренеплодів, але й одночасно породили цілий ряд серйозних екологічних проблем (головним чином забруднення і замулення прилеглих до полів річок та водойм).

Аналіз сучасного стану механізації збирання цукрових буряків виявив її низьку ефективність. Статистичні дані свідчать про постійне скорочення загального числа старої спеціалізованої техніки (сівалок ССТ-12Б, культиваторів УСМК-5,4Б, гичкозбиральних машин БМ-6Б, очисників головок коренеплодів ОГД-6, коренезбиральних машин КС-6Б-05), а нові сучасні агрегати вітчизняного та світового виробництва аграрії не завжди в змозі придбати.

Сою до 2000 р. у Тернопільській області фактично не вирощувалася, а вже 3 2010 р. обсяги виробництва цієї сільськогосподарської культури почали стрімко зростати, суттєво збільшуючи результати попередніх років. Так у 2017 р. отримано високий урожай культури (208,9 тис. т), який був на 29 % вищим від показника 2016 р. Фактично усю сою (понад 99 %) у Тернопільській області вирощували сільськогосподарські підприємства [32].

У розрізі адміністративних районів у 2017 р. спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору культури. Найвищі його значення були у Гусятинському, Зборівському, Підволочиському районах і досягли свого максимуму на Теребовлянському (26,7 тис. т). У більшості решти районів області було зібрано по 10-15 тис. т сої. Північні райони мали відносно незначні показники валового збору. Найменше сої було зібрано на заході області, мінімальний показник зареєстрований у Монастириському районі (1,7 тис. т) [16].

За масштабами посівів соя займала друге місце серед технічних культур у Тернопільській області. У 2017 р. посівні площі культури становили 80,5 тис. га, що склало 33,3 % у структурі посівних площ технічних культур та 9,7 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів сої у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 10 %) були у східних районах області, але максимальне значення (12,8 %) було зареєстроване в Кременецькому районі. У більшості решти районів області частка сої у посівній площі була у межах 7-10 %. Західні райони мали відносно малі частки площі культури а найнижчий показник (3,0 %) був у Підгаєцькому районі (див. рис. 4.2.3).

Слід зазначити, що на високі показники валового збору сої на фоні скорочення посівної площі у 2017 р., в порівнянні з попереднім роком на 5 %, вплинула висока урожайність. У середньому в області з 1 га посівів сої зібрали 26,2 ц урожаю

[32]. Цей показник мав найвище значення за останні 27 років, і був у 4,5 рази вищим від показника 1990 р.

На території Тернопільської області у 2017 р. простежувалася значна диференціація значень показника урожайності сої. Оскільки сумарна урожайність культури залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, агротехніки, сівозмін, тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності сої в (близько 30 ц з 1 га) були зареєстровані у Козівському, Тербовлянському та Тернопільському районах. У першому був максимальний для області показник – 34,2 ц з 1 га. Вищі від середньообласного показника значення були також у Заліщицькому, Підволочиському та Шумському районах. Найменша урожайність (нижче 23,0 ц з 1 га) була на заході області, а мінімальне значення (20,0 ц з 1 га) зафіксоване у Монастириському районі [16].

Ріпак є традиційною для Тернопільщини культурою, проте, значні його обсяги (понад 100 тис. т) почали виробляти з 2008 р. У 2017 р. в області було отримано високий урожай культури (155,7 тис. т), який в 12,3 раз перевищив результат 1990 р. Фактично весь ріпак (99,9 %) у Тернопільській області вирощували сільськогосподарські підприємства [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільській області у 2017 р. спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору культури. Найвищі його значення були у Підволочиському, Тербовлянському, Чортківському, і досягли свого максимуму в Збараському районі (17,5 тис. т). Західні райони мали відносно незначні показники валового збору, а найменший урожай було зібрано у Буцацькому (0,9 тис. т) [16].

За масштабами посівів ріпак займав третє місце серед технічних культур Тернопільської області. У 2017 р. посівні площі культури становили 49,8 тис. га, що склало 20,6 % у структурі посівних площ технічних культур та 6,0 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів ріпаку в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 8 %) були у окремих північних районах області (Збараському, Зборівському та Шумському). У Шумському районі було зафіксоване максимальне значення показника (13,5 %). У центральних районах, а також у Бережанському, Заліщицькому та Підволочиському частка ріпаку в посівній площі була у межах 6-9 %. Решта районів мали нижчі від середньообласного показники, а найнижче значення (0,2 %) було зафіксоване у Підгасцькому районі (див. рис. 4.2.3).

Слід зазначити, що на високі показники валового збору ріпаку, на фоні незначного збільшення посівної площі у 2017 р., в порівнянні з попереднім роком на 13 %, вплинула висока урожайність. В середньому в області з 1 га посівів ріпаку зібрали 31,3 ц урожаю [32]. Цей показник мав третє з найвищих значень за усю історію спостережень, і був у 2,2 рази вищим від показника 1990 р.

У 2017 р. на території Тернопільської області спостерігалася значна диференціація значень показника урожайності ріпаку. Оскільки сумарна урожайність культури залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, агротехніки, сівозмін, то немає чіткої

закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення його урожайності (40,9 ц з 1 га) були зареєстровані у Підволочиському районі. Вищі від середньообласних показників значення були у центральній та північній частині області, а також у Бережанському та Заліщицькому районах. Найменша урожайність (нижче 27,0 ц з 1 га) була у Борщівському та Бучацькому районах, а мінімальне значення (22,0 ц з 1 га) зафіксоване у Монастириському районі [16].

Соняшник до 1995р. на території Тернопільської області фактично не вирощувалася, а вже з 2005 р. обсяги виробництва цієї сільськогосподарської культури почали збільшуватись, суттєво поліпшуючи результати попередніх років. Так у 2017 р. отримано рекордний для області урожай культури (234,2 тис. т), який був на 57 % вищим від показника попереднього року. Фактично увесь соняшник у Тернопільській області вирощували сільськогосподарські підприємства [32].

По адміністративних районах Тернопільської області у 2017 р. спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору культури. Найвищі його значення (понад 16,0 тис. т) були у південних та східних районах (Борщівському, Заліщицькому, Лановецькому, Підволочиському та Чортківському відповідно) і досягли свого максимуму в Борщівському районі (33,5 тис. т). Найнижчі значення (менше 10,0 тис. т) були у північних та західних районах, а мінімальне значення (2,3 тис. т) зафіксоване у Підгаєцькому районі [16].

За масштабами посівів на полях області соняшник вперше лідирував серед технічних культур. У 2017 р. посівні площі культури становили 81,1 тис. га, що склало 33,5 % у структурі посівних площ технічних культур та 9,8 % у загальній структурі посівних площ [33]. Враховуючи те, що рентабельність виробництва соняшника є стабільно високою, у 2017 р. вона продемонструвала друге значення серед основних видів продукції сільського господарства в підприємствах і становила 53,8 %, очікуваним є продовження тенденції до подальшого збільшення площ культури [45].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області спостерігалися суттєві відмінності показника частки посівів соняшника у загальній посівній площі. Найвищі його значення (понад 10,0 %) були в усіх районах півдня, окремих районах сходу (Лановецький та Підволочиський), а максимальне значення (30,3 %) було зареєстроване в Монастириському районі. У більшості центральних та північних районах частка культури у посівній площі була менша від середнього для області значення, а найнижчий показник був у Тернопільському районі (3,0 %) (див. рис. 4.2.3).

У 2017 р. в області була рекордна урожайність соняшника (28,5 ц з 1 га) [32]. Оскільки сумарна урожайність культури залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, агротехніки, сівозмін, тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника по території області.

Найвищі значення урожайності соняшника (понад 30 ц з 1 га) були зареєстровані у південних та східних районах. У Чортківському районі був максимальний для області показник урожайності – 34,9 ц з 1 га. Найменша урожайність (нижче 27,0 ц з 1 га) була на півночі та заході області, а мінімальне значення (20,2 ц з 1 га) зафіксоване у Монастириському районі [16].

Картопля та овочеві культури.

Картоплярство і овочівництво в області завжди були провідними галузями сільськогосподарського виробництва, які забезпечували населення незамінними вітамінними продуктами харчування, а переробні підприємства – сировиною.

Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі ґрунти Тернопільської області дозволили вирощувати картоплю і широкий асортимент овочів відкритого та закритого ґрунту (капусту, огірки, помідори, столові буряки, столову моркву, цибулю, часник та ін.) і дали змогу отримувати високі врожаї, достатні для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. Таким чином, вирощування картоплі та овочевих стало однією із ефективних галузей господарського комплексу області.

У структурі валової продукції сільського господарства регіону в 2017 р. виробництво картоплі та овочевих культур займало 17,8 %, а в структурі продукції рослинництва частка його виробництва становила аж 23,4 % [45]. Із 2000 р. намітилася стійка тенденція до збільшення виробництва цих культур. При цьому, якщо із 1990 р. валовий збір картоплі фактично не змінився, то овочів – зріс аж у 2 рази. Таким чином, у 2017 р. в області зібрали 991,3 тис. т картоплі та 274,2 тис. т овочів. Зібраний врожай фактично повністю забезпечив населення області картоплею та овочами відповідно щорічних раціональних норм споживання, які, за розрахунками фахівців Головного управління агропромислового розвитку облдержадміністрації, становлять: картоплі – 1000,4 тис. т; овочів – 210 тис. т.

Збільшення показників валового збору картоплі та овочевих культур забезпечені інтенсифікацією господарювання, застосуванням науково обґрунтованих технологічних прийомів, таких як: обробіток ґрунту, внесення добрив, догляд за посівами, боротьба з хворобами та шкідниками. Відносно 1990 р. урожайність картоплі та овочів в області були близькими до показників 1990 р. і досягла 176 та 241 ц з 1 га відповідно [16].

Структура посівних площ сільськогосподарських культур вдосконалюється з врахуванням потреб ринку в сільськогосподарській продукції. В області є можливість для збільшення площ посадки картоплі та овочів при умові гарантованого ринку збуту. Проте, розміри посівних площ картоплі та овочевих культур із 1990 р. фактично не змінилися (хоча, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку, у окремі роки вони коливалися у межах 20 %). Станом на 2017 р. посівні площі картоплі та овочевих культур становили 67,9 тис. га, що склало 8,2 % у загальній структурі посівів всіх категорій господарств області [33].

У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника частки посівів картоплі та овочевих культур у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 12 %) були у Теребовлянському (із максимальним для області значенням у 15,4 %), а також у Гусятинському районах. Вищими від середнього для області значення (9,3 %) були показники Тернопільського та Чортківського районів. На решті території частка картоплі та овочевих культур у структурі посівних площ була нижчою 8,6 % (див. рис. 4.2.4).

З метою забезпечення продовольчої безпеки області за рахунок нарощування обсягів виробництва картоплі та овочів у сільськогосподарських підприємствах Головним управлінням агропромислового розвитку облдержадміністрації розроблена «Програма розвитку виробництва картоплі та овочів в Тернопільській області у

2012-2020 роках». Головними завданнями програми стали: збільшення обсягів виробництва картоплі та овочів у суспільному секторі, підвищення конкурентоспроможності продукції на регіональному та вітчизняному ринках; розширення виробництва екологічно чистої продукції шляхом переходу від індустріально-хімічних методів ведення господарства до біологічних; інтенсивне господарювання шляхом удосконалення технологій і організації виробництва на основі використання досягнень науки і передового досвіду; створення сприятливих умов для збільшення виробництва і переробки картоплі та овочів, підвищення якості виробленої продукції; впровадження у виробництво нових високопродуктивних сортів та гібридів для отримання подальшого підвищення врожайності і стимулювання залучення інвестицій у виробництво.

Картопля є традиційною культурою для області. У 2017 р. в області вироблено 4,5 % картоплі України, що дозволило посісти лише 13 місце серед регіонів держави. Проте, за виробництвом картоплі на одну особу (942 кг) Тернопільська область перевищила середній для держави показник на 419 кг. [44]. Таким чином, виробництво картоплі в області не тільки задовільнило внутрішній попит, але й забезпечило її постачання в інші регіони України.

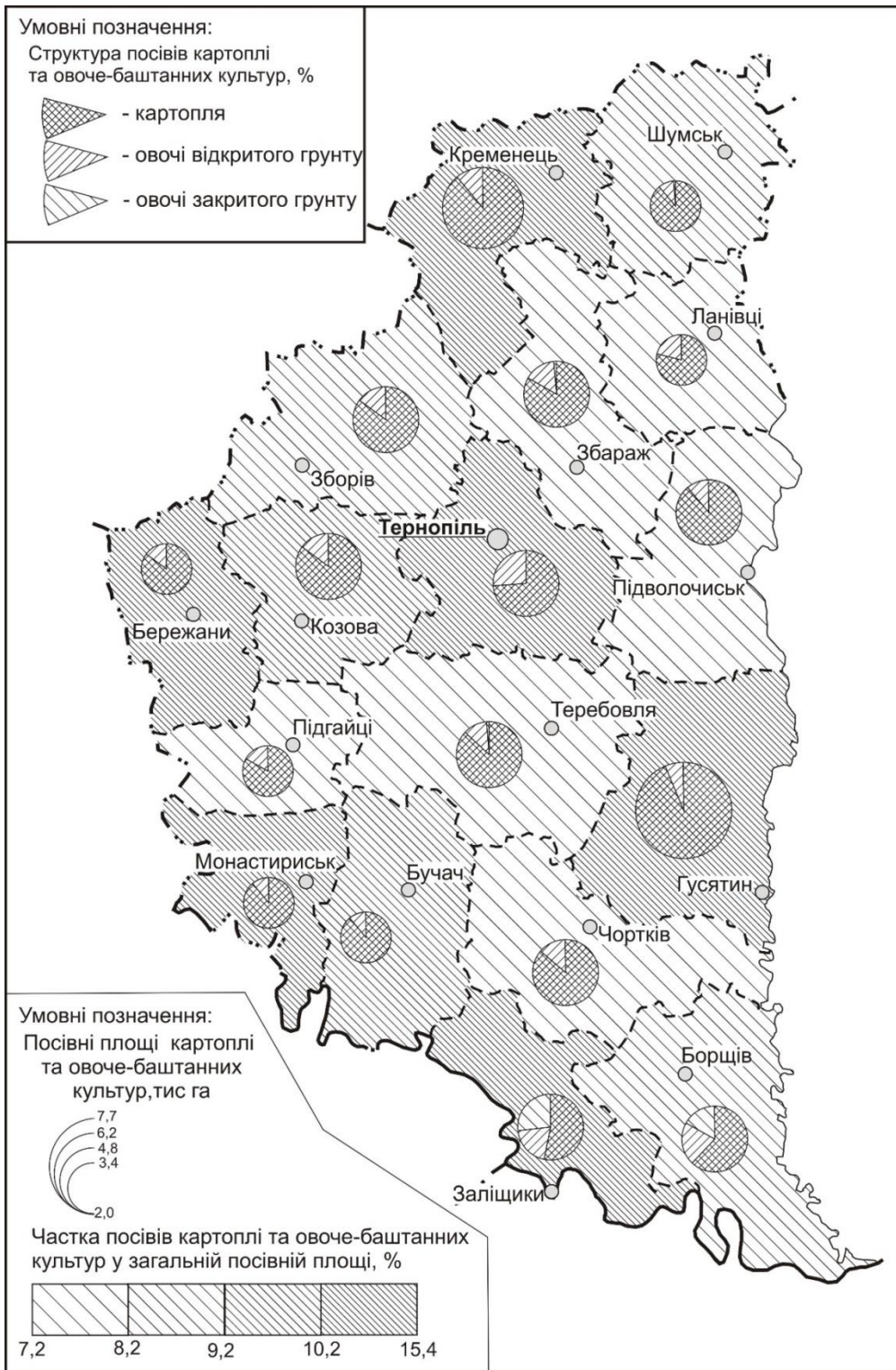
У 2017 р. в області було отримано високий урожай картоплі, який на 19,3 % перевищив результат 2010 р. З року в рік показники валового збору культури дещо коливаються, проте спостерігається тенденція до нарощення обсягів її збору.

Основними виробниками картоплі у Тернопільській області є господарства населення, якими, у 2017 р. зібрано 978,8 тис. т, що становило 97,9 %. Решту урожаю зібрали сільськогосподарські підприємства [45].

Простежуються суттєві відмінності показника валового збору картоплі у розрізі адміністративних районів. Найвищі значення показника характерні для центральних та південно-східних територій області та досягли свого максимуму у Гусятинському районі (180,2 тис. т). В більшості районів області було зібрано по 90-120 тис. т бульб. Північно-східні (Лановецький і Шумський) та західні райони мали відносно незначні показники валового збору, а найменше картоплі зібрано у Підгаєцькому районі (31,8 тис. т). За масштабами посівів картопля є домінуючою у групі. У 2017 р. посівні площі культури становили 56,5 тис. га, що склало 83,2 % у структурі посівних площ картоплі та овочевих культур та 6,8 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Існують незначні відмінності показника частки посівів картоплі у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 10,0 %) зареєстровані у Гусятинському, Кременецькому, Монастирському районах, а свого максимуму вони досягли у Бережанському районі (13,0 %). У Бучацькому, Заліщицькому та Козівському районах частка картоплі у посівній площі була у межах 8-10 %. Решта районів мали відносно менші частки площі культури а найнижчий показник (6,0 %) був у Лановецькому районі.

Слід зазначити, що на високі показники валового збору картоплі у 2017 р. вплинула не лише велика площа її посівів, а й відносно висока урожайність. В середньому в області з 1 га посівів картоплі зібрали 176,0 ц бульб. І хоча за урожайністю культури у 2017 р. Тернопільщина посіла лише 11 місце серед інших регіонів України, проте це був четвертий за значенням показника рік з останніх двадцяти семи [32, 44].

Рис. 4.2.4. Картопля та овочеві культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися відмінності показників урожайності картоплі. Сумарна урожайність залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, інсектицидів, агротехніки, сівозмін, а тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності культури в усіх категоріях господарств (понад 200 ц з 1 га) були зареєстровані у центральні-східних районах: Тербовлянському, Тернопільському, Підволочиському, Чортківському та Гусятинському. У останньому був максимальний для області показник – 251,3 ц з 1 га. Близькі до середньообласних показників значення були у решті центральних і західних районів. Найменша урожайність (нижче 190,0 ц з 1 га) була у північних та південних районах області, а мінімальне значення (186,0 ц з 1 га) зафіксоване у Борщівському районі.

Основним якісним показником картоплі є її крохмалистість, яка залежить від багатьох факторів: сорту, ґрунтових і кліматичних умов, агротехніки, застосування системи добрив, ступеня зрілості та умов зберігання бульб тощо. Крохмалистість змінюється в широкому діапазоні – від 10 до 25 %. Сьогодні значна частина аграріїв надає перевагу високоврожайним сортам картоплі з пониженою крохмалистістю.

Основна маса вирощеної картоплі була використана для харчових потреб населення та для годівлі свійських тварин. Лише невелика частина врожаю (менше 10 %) була реалізована.

Овочівництво. Вирощування овочів відрізняється надзвичайною чутливістю до метеорологічних умов окремих років. Значний вплив на динаміку та розподіл на території області показників овочівництва в останні роки здійснюють організаційні чинники (наявність необхідних добрив, висока трудомісткість робіт, відносно висока капіталоємність тощо).

Для області традиційним є вирощування овочів відкритого ґрунту. До таких основних культур належать: капуста, огірки, помідори, буряки столові, морква столова, цибуля на ріпку, часник, горошок зелений та ін.

Капуста. За масштабами посівів в області капуста домінує серед овочів відкритого ґрунту. У 2017 р. посівні площі культури становили 2,4 тис. га, що склало 21,4 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,3 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів капусти в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 0,4 %) були у Бережанському, Козівському, Тернопільському та Лановецькому районах області. У Бережанському районі було зафіксоване максимальне значення показника (0,6 %). На півдні та заході області, а також у Збаразькому, Зборівському і Кременецькому районах частка капусти в посівній площі була у межах 0,2-0,3 %. Решта районів мали значно нижчі від середнього в області показники, а найнижче значення (0,1 %) було зафіксоване у Гусятинському районі.

Основні посівні площі капусти у Тернопільській області зосереджені у господарствах населення (92,7 %). Решта площ (8,3 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У середньому, у господарствах області, з 1 га посівів капусти головчастої

зібрали 288,6 ц урожаю [16]. Оскільки, урожай культури надзвичайно сильно залежить від внесення добрив та хімічних засобів захисту рослин, немає чіткої, зумовленої природними чинниками, диференціації урожайності по території регіону. У 2017 р. найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Підволочиського району (306 ц з 1 га), найнижче – на Кременеччині (42,9 ц з 1 га).

Огірки. У 2017 р. посівні площі культури становили 1,3 тис. га, що склало 12,2 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів огірків в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 0,4 %) були у Борщівському та Заліщицькому районах. Близькі до середніх для області значень були показники решти районів Придністер'я а також Бережанського, Збаразького, Козівського, Лановецького та Тернопільського районів. В усіх інших районах області частка посівів огірків в загальній посівній площі була меншою 0,1 %.

Основні посівні площі огірків у Тернопільській області були зосереджені у господарствах населення (97,7 %). Решта площ (2,3 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

В середньому, по господарствах області, з 1 га посівів огірків зібрали 194,0 ц урожаю [16]. Оскільки, урожай культури надзвичайно сильно залежить від поливу, внесення добрив та хімічних засобів захисту рослин, немає чіткої, зумовленої природними чинниками, диференціації урожайності по території. У 2017 р. найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Бережанського району (201,3 ц з 1 га), найнижче – Гусятинського району (12,0 ц з 1 га).

Помідори. У 2017 р. посівні площі культури становили 0,9 тис. га, що склало 8,4 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,1 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Фактично на всій території Тернопільської області частка площі помідорів у загальній посівній площі складала 0,1 %. На цьому фоні різуче виділялися показники Борщівського та Заліщицького районів (0,3 % та 0,5 % відповідно).

Основні посівні площі помідорів у Тернопільській області зосереджені у господарствах населення (96,7 %). Решта площ (3,3 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У середньому, у господарствах області, з 1 га насаджень помідорів зібрали 220,0 ц урожаю [16]. Через те, що урожай культури надзвичайно сильно залежить від поливу, внесення добрив та хімічних засобів захисту рослин, сортів, немає чіткого розподілу урожайності на території. У 2017 р. найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Теребовлянського району (146 ц з 1 га), найнижче – у Чортківському районі (36,3 ц з 1 га).

Буряки столові. У 2017 р. посівні площі культури становили 1,3 тис. га, що склало 13,0 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств регіону [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області суттєвих відмінно-

стей показника частки посівів буряків столових в загальній посівній площі не було. Дещо вищі значення показника (0,3 %) були у Тернопільському районі. Найнижчі значення (близько 0,1 %) зареєстровані у Гусятинському, Тербовлянському та Чортківському районах.

Основні посівні площі буряків столових у Тернопільській області зосереджені у господарствах населення (96,9 %). Решта площ (3,1 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У господарствах області, з 1 га посівів буряків в середньому зібрали 255,0 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Підволочиського району (766,7 ц з 1 га), найнижче – Шумського (38,8 ц з 1 га).

Морква столова. У 2017 р. її посівні площі становили 1,4 тис. га, що склало 13,1 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Суттєвих відмінностей показника частки посівів моркви столової в загальній посівній площі Тернопільської області не було.

Більшість посівних площ моркви зосереджені у господарствах населення (84,3 %). Решта площ (5,7 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

В господарствах області, з 1 га посівів культури в середньому зібрали 248,5 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Підволочиського району (930,0 ц з 1 га), найнижче – Шумського (40,0 ц з 1 га).

Цибуля. У 2017 р. посівні площі культури становили 1,1 тис. га, що склало 10,3 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,1 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Суттєвих відмінностей показника частки посівів цибулі на ріпку в загальній посівній площі не було. Дещо вищі значення показника (0,2 %) були в південних районах області.

Основні посівні площі культури у Тернопільській області були зосереджені у господарствах населення (97,3 %), тільки 2,7 % площ належали сільськогосподарським підприємствам.

У середньому, в господарствах області, з 1 га посівів цибулі на ріпку зібрали 222,7 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Кременецького району (510,0 ц з 1 га), найнижче – в Гусятинському (17,5 ц з 1 га).

Часник. У 2017 р. посівні площі культури становили 0,5 тис. га, що склало 4,7 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,1 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Суттєвих відмінностей показника частки посівів часнику в загальній посівній площі не було. Дещо нижчі значення показника були у Підволочиському та Підгаєцькому районах області.

Основні посівні площі культури у Тернопільській області були зосереджені у господарствах населення (96,0 %), решта площ (4,0 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У сільськогосподарських підприємствах області, з 1 га посівів часнику зібрали 96,2 ц урожаю [18]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстро-

ване у сільськогосподарських підприємствах Тербовлянського району (130,5 ц з 1 га), найнижче – у Монастириському (9,0 ц з 1 га).

Зелений горошок. У 2017 р. посівні площі культури становили 0,2 тис. га, що склало лише 1,9 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,04 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів зеленого горошку в загальній посівній площі. На фоні мізерних показників більшості адміністративних районів виділяються Бережанський та Тернопільський райони (0,3 % та 0,5 % відповідно).

Особливістю даної овочевої культури є те, що 72,6 % площ її посіву належали сільськогосподарським підприємствам, а 27,3 % – були зосереджені у господарствах населення.

У господарствах області, з 1 га посівів зеленого горошку в середньому зібрали 37,4 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Тернопільського району (41,0 ц з 1 га), у Бережанському районі показник був нижчим від 31,7 ц з 1 га.

Інші овочі відкритого ґрунту (гарбузи столові, кабачки, баклажани, перець солодкий і гіркий, цибуля зелена тощо) у посівній площі Тернопільської області займали 1,6 тис. га., що склало 15,0 % у структурі посівних площ овочів та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств.

Овочі закритого ґрунту. До основних овочів закритого ґрунту на території області належать огірки та помідори. У 2017 р. їх посівна площа становила лише 0,7 тис. га., що склало 1,0 % від усієї посівної площі овочів [33]. Проте, завдяки сприятливим агрокліматичним умовам та достатньому водозабезпеченню тепличне господарство суттєво поширене всього у двох районах області – Борщівському та Заліщицькому.

Кормові культури.

Вирощування кормових культур завжди було важливою галуззю господарства області, яка забезпечувала тваринництво кормами та відігравала ключову роль у польовій сівозміні. Проте, останніми роками, у зв'язку із депресією тваринництва (зокрема, стрімким зменшенням поголів'я великої рогатої худоби) та регулярним порушенням сівозмін (у зв'язку із бажанням орендарів, а іноді й власників землі вирощувати найбільш рентабельні культури) відбулося суттєве зменшення посівних площ та показників валового збору. Крім того, чітка залежність урожайності кормових культур від метеорологічних особливостей окремих років робить фактично неможливим її динамічний аналіз.

Посівні площі кормових культур в Тернопільській області у 2017 р. становили 58,3 тис. га, що склало 7,1 % у загальній структурі посівів всіх категорій господарств. Із 1990 р. частка площ кормових культур зменшилася в 5,4 рази. І хоча, впродовж останнього десятиріччя, темпи падіння посівних площ кормових суттєво зменшилися, проте і далі спостерігається лише негативна тенденція.

У структурі кормових культур особливих змін зазнали площі посівів кукурудзи на силос і зелений корм (які зменшилися в порівнянні до 1990 р. у 27 раз). Посіви однорічних трав (включаючи посіви озимих на зелений корм) зменшилися в 5 раз, площі однорічних трав (укісна площа посіву минулих років та безпокровні

трави посіву поточного року) – в 4 рази, посіви кормових коренеплодів (включаючи цукрові буряки на годівлю худоби) – в 2 рази [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області спостерігалися певні відмінності показника частки посівів кормових культур у загальній посівній площі. Високі значення показника (понад 8 %) були у західних районах області (Бережанському, Бучацькому, Монастириському, Підгаєцькому), та північно-східних (Збараському, Кременецькому, Лановецькому і Шумському). Найвище значення показника було зареєстроване у Бережанському районі – 17,2 %. Значно менша частка кормових культур у структурі посівних площ була у південно-східній частині області (Борщівський, Заліщицький і Чортківський райони), а мінімальне значення було в Гусятинському районі – 2,7 % (див. рис. 4.2.5).

Кормові коренеплоди (включаючи цукрові буряки на годівлю худоби). У 2017 р. їх посівні площі становили 11,9 тис. га, що склало 20,4 % у структурі посівних площ кормових культур та 1,4 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися відмінності показника частки посівів кормових коренеплодів в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (від 2,0 % до 2,5 %) були у північно-східних районах області (Збараському, Кременецькому, Лановецькому та Шумському). Найнижчі (близько 1,0 %) – на сході (у Гусятинському, Підволочиському, Чортківському районах). На решті території області частка посівів кормових коренеплодів в загальній посівній площі коливалася у межах 1,2-1,9 %.

Більшість посівних площі цих культур (75,5 %) були зосереджені у господарствах населення [32].

В усіх категоріях господарств області, з 1 га посівів кормових коренеплодів зібрали в середньому 301,3 ц урожаю. Найвище значення продуктивності культур було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Шумського району (520,0 ц з 1 га), найнижче – Борщівського (63,2 ц з 1 га).

Кукурудза на силос і зелений корм. У 2017 р. посівні площі культури становили 4,6 тис. га, що склало 7,9 % у структурі посівних площ кормових культур та 0,6 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися відмінності показника частки посівів кормової культури в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (від 1,2 % до 1,5 %) були у Лановецькому, Підволочиському та Тербовлянському районах. Найнижчі (менше 0,1 %) – на південному-сході (у Борщівському, Гусятинському та Заліщицькому районах). На решті території області частка посівів кукурудзи на силос і зелений корм в загальній посівній площі коливалася у межах 0,1-1,0 %.

Особливістю даної кормової культури є те, що 93,8 % площ її посіву належали сільськогосподарським підприємствам і лише 6,2 % – були зосереджені у господарствах населення.

В усіх категоріях господарств області, з 1 га посівів кукурудзи на силос і зелений корм зібрали в середньому 345,3 ц урожаю. З 1990 р. це найвища урожайність культури [16]. Найвища продуктивність культури була зареєстрована у сільськогосподарських підприємствах Козівського району (441,7 ц з 1 га), найнижча – у Борщівському районі (93,3 ц з 1 га).

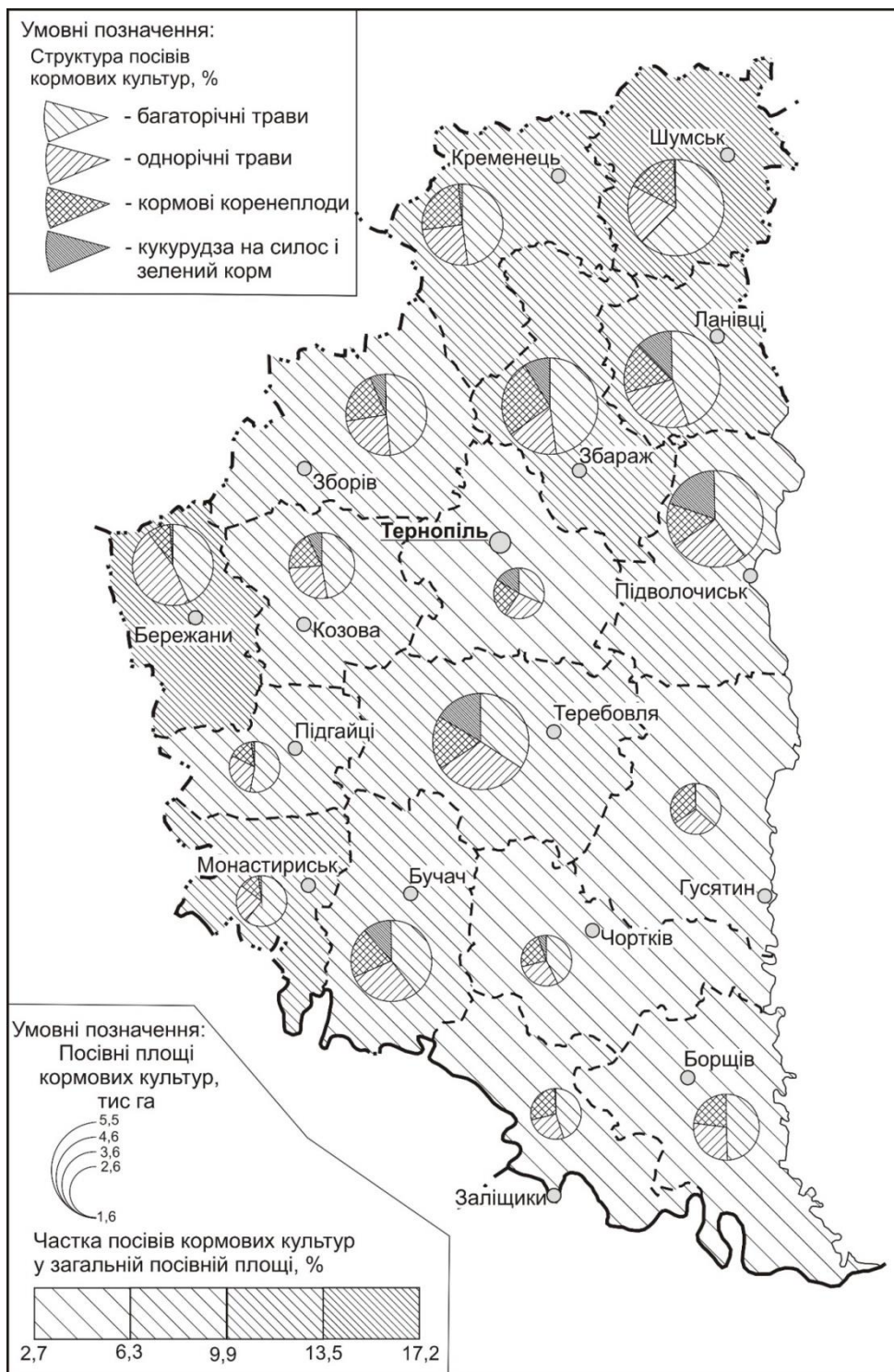

Рис. 4.2.5. Кормові культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

Однорічні трави на сіно та зелений корм. У 2017 р. їх посівні площі становили 13,5 тис. га, що склало 23,2 % у структурі посівних площ кормових культур та 1,6 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [32].

У розрізі адміністративних районів простежувалися відмінності показника частки посівів кормових культур в загальній посівній площі.

Найвищі значення показника (більші 2,5 %) були у північних та західних районах області. Максимальне значення (7,9 %) зафіксоване у Бережанському районі. Низькі показники (менші 1,2 %) були у південно-східних районах, мінімальне значення (0,8 %) – у Гусятинському районі. На решті території області частка посівів однорічних трав на сіно та зелений корм в загальній посівній площі коливалася у межах 1,4-2,4 %.

Лише 17,1 % посівних площ однорічних трав належали сільськогосподарським підприємствам, решту – були зосереджені у господарствах населення.

В усіх категоріях господарств області, з 1 га посівів однорічних трав на сіно зібрали 39,1 ц урожаю [16]. З 1990 р. це – найвища урожайність. Проте сільськогосподарським підприємствам Тербовлянщини вдалося досягнути показника 82,8 ц з 1 га, а в Тернопільському районі показник становив лише 15,1 ц з 1 га.

Використовували однорічні трави також і на зелений корм, сінаж, трав'яне борошно та для одержання гранул і брикетів. Середня урожайність свіжих трав становила 245,0 ц з 1 га [16]. Найвища продуктивність культури була зареєстрована у сільськогосподарських підприємствах Бережанського району (305,0 ц з 1 га), найнижча – Підгаєцького (60,0 ц з 1 га).

Багаторічні трави. У 2017 р. їх посівні площі становили 25,1 тис. га, що склало 43,1 % у структурі посівних площ кормових культур та 3,0 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися відмінності показника частки посівів кормової культури в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 5,0 %) були у північних та західних районах області. Максимальне значення (9,2 %) зафіксоване у Шумському районі. Низькі показники (менші 2,5 %) були у південно-східних районах Тернопільщини. Мінімальне значення (1,0 %) – у Гусятинському районі. На решті території області частка посівів багаторічних трав на сіно та зелений корм чи силос в загальній посівній площі коливалася у межах 3,1-4,7 %.

Лише 19,9 % посівних площ багаторічних трав належали сільськогосподарським підприємствам, решту – були зосереджені у господарствах населення.

В усіх категоріях господарств області з 1 га посівів багаторічних трав на сіно зібрали в середньому 39,9 ц урожаю [16]. З 1990 р. це – найвища урожайність. Проте сільськогосподарським підприємствам Чортківського району вдалося досягнути показника 89,0 ц з 1 га, а в Кременецькому районі показник становив лише 2,3 ц з 1 га.

Використовували багаторічні трави також і на зелений корм, сінаж, трав'яне борошно та для одержання гранул і брикетів. Середня урожайність свіжих трав становила 245,0 ц з 1 га [16]. Найвища продуктивність культур була зареєстрована у сільськогосподарських підприємствах Козівського району (394,8 ц з 1 га), найнижча – Гусятинського (62,1 ц з 1 га).

Плодово-ягідні насадження.

Садівництво у Тернопільській області завжди було важливою галуззю сільськогосподарського виробництва, яка забезпечувала населення незамінними вітамінними продуктами харчування, а переробні підприємства – сировиною.

Природно-кліматичні умови і ґрунтові ресурси області (крім територій із чорноземно-карбонатними і лучно-чорноземними ґрунтами) є сприятливими для вирощування плодово-ягідних насаджень, одержання високих врожаїв та дозволяють отримувати якісні продукти в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. На жаль, ці переваги ефективного ведення садівництва використовується поки що незадовільно.

Сьогодні у Тернопільській області зовсім невисокий рівень концентрації садівництва. На 100 га орних земель тут припадає всього 0,84 га садів [45]. За останню чверть століття, внаслідок трансформації централізовано-планової системи до ринкової за недосконалого механізму приватизації багаторічних насаджень, у садівництві Тернопільщини склалася явно виражені негативні тенденції: різко скорочуються площі насаджень, до критичного рівня знизилися темпи їх відтворення.

Через відсутність достатніх фінансових ресурсів на відтворення насаджень, впродовж 1990-2011 рр., площа плодоягідних культур у всіх категоріях господарств скоротилася на 60,4 %. Від найвищого значення показника площі плодкових і ягідних насаджень в усіх категоріях господарств у 1990 р. – 16,9 тис. га, внаслідок систематичного скорочення відбулося зниження мінімального показника у 2011 р. – 6,6 тис. га. Станом на 2017 р. площа плодово-ягідних насаджень області знаходиться на цьому ж показнику. Але, враховуючи те, що рентабельність виробництва культур плодкових та ягідних впродовж останніх трьох років була однією із найвищих, а у 2017 р. вона продемонструвала перше значення серед основних видів продукції сільського господарства в підприємствах і становила 64,3 %, очікуваним є подальше збільшення площ культур [45].

У структурі плодово-ягідних переважали зерняткові насадження (яблуня, груша, айва та ін.). Вони займали площу 4,1 тис. га, або 62,7 % від усієї групи. Кісточкові (слива, вишня, черешня, абрикос та ін.) займали площу 1,3 тис. га, або 19,0 %. Горіхоплідні (грецький горіх, фундук) насажені на 0,3 тис. га (4,8 %). Ягідні (суниця, полуниця, малина, смородина, агрус, чорноплідна горобина та ін.) охоплювали 0,9 тис. га, що становило 13,5 % площі усіх плодово-ягідних культур. Станом на 2017 р. 84,4 % насаджень області перебувало у плодоносному віці.

Частка господарств населення у загальній площі плодоягідних насаджень в області становила 69,8 %, що понад 20 % вище від середнього для держави значення. Проте, роль цих садів у формуванні пропозиції високоякісних і великих партій плодів на внутрішньому ринку невелика, а в перспективі ще зменшуватиметься.

Плодово-ягідні входять у структуру багаторічних насаджень сільськогосподарських угідь, тому для просторового аналізу доцільно використовувати показник частки плодово-ягідних у загальній структурі сільськогосподарських угідь. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності цього показника. Найвищі його значення (більші 1,0 %) були у Бучацькому (із максимумом для Тернопільщини – 1,4 %), а також у Борщівському та Заліщицькому районах. Вищими від середнього для області значення (0,6 %) були показники Збаразького, Креме-

нецького та Тернопільського районів, а також окремих західних (Бережанського і Монастириського) та східних (Гусятинського і Підволочиського) районів. На решті території частка насаджень була у межах 0,2-0,5 %. Мінімальний показник зареєстрований у Лановецькому районі (див. рис. 2.2.6).

Водночас, на фоні суттєвого зменшення площ, рівень виробництва плодів і ягід в Тернопільській області збільшився. У 2017 р. їх виробництво в усіх категоріях господарств становило 64,1 тис. т., це одне з найвищих значень, що на 69 % вище показника 1990 р. У структурі урожаю 69,9 % становили яблука, 7,5 % – сливи, 5,3 % – груші, 4,7 % – вишні, 4,5 % – суниці та полуниці, 8,1 % – інші культури. При цьому 78,4 % урожаю виробили господарства населення [32].

Малі обсяги виробництва плодоягідної продукції сільськогосподарськими підприємствами пояснюються не лише скороченням площ плодоносних насаджень, а й низькою інтенсифікацією господарювання. Основними причинами цього є відсутність належного матеріально-технічного забезпечення, а відтак недотримання агротехнічних заходів, висока трудомісткість виробництва та відсутність матеріального стимулу для ефективного виконання робіт.

Подолання негативних тенденцій та забезпечення сталого розвитку галузі потребує вирішення комплексу завдань і заходів: удосконалення системи економічно-правового забезпечення галузі, узгодження її з міжнародними стандартами; активізації інвестиційної політики за рахунок розширення доступу виробників плодоягідної продукції до кредитних ресурсів на пільгових умовах; розширення

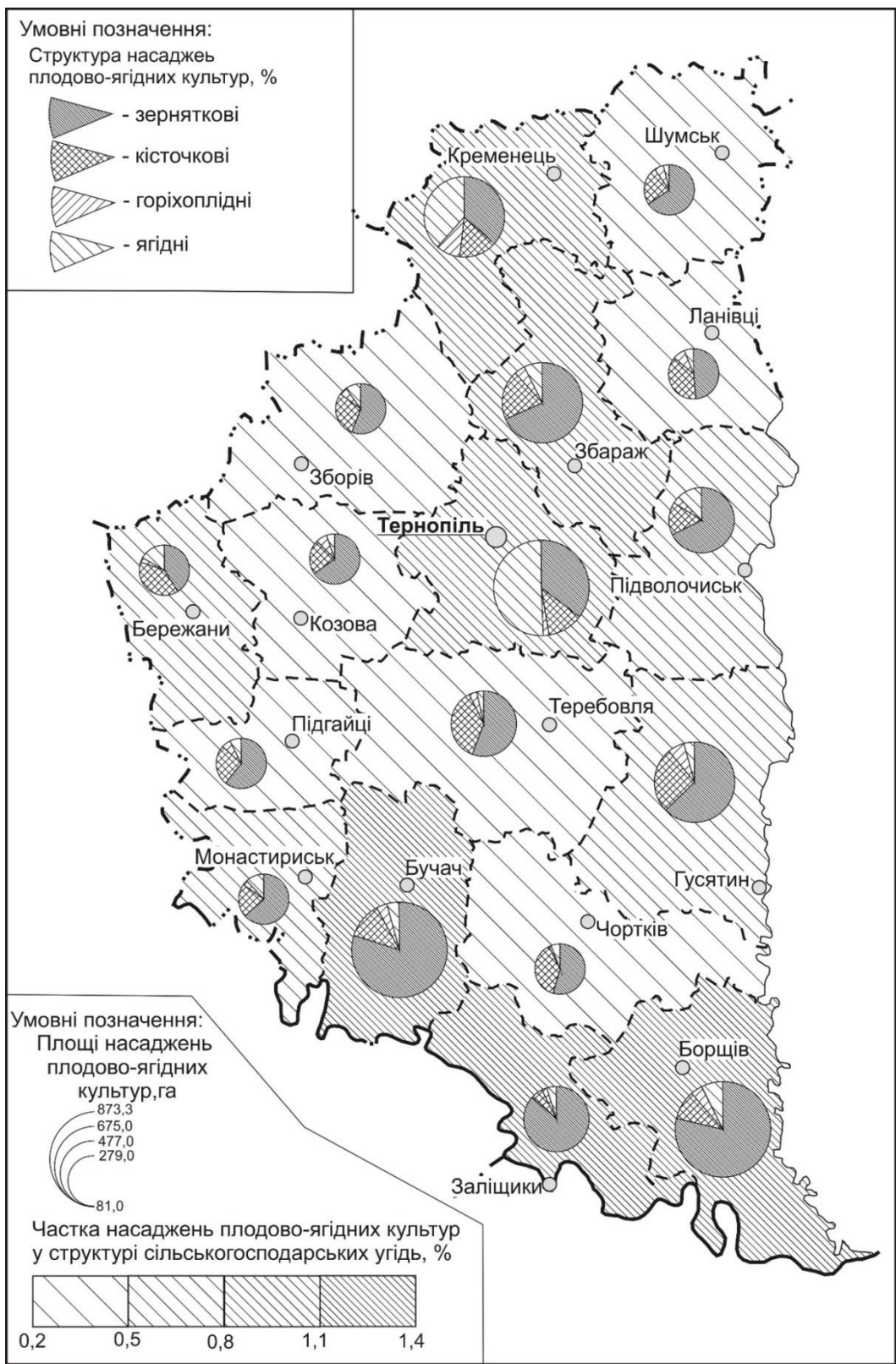
мережі плодородсадників; проведення посадки високопродуктивними районованими сортами; здійснення контролю за посадковим матеріалом, посадкою та доглядом; дотримання агротехнологічних вимог вирощування плодів і ягід; удосконалення системи їх зберігання та переробки.

Максимальний урожай плодово-ягідних культур можна одержати лише за інтенсифікації виробництва, організації виробництва на основі використання досягнень науки й передового досвіду, впровадження ресурсозберігаючих технологій при поєднанні таких агротехнічних заходів, як внесення добрив, обробіток ґрунту, догляд за насадженнями, боротьба із шкідниками та хворобами.

Зерняткові насадження домінують серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали площу 4,1 тис. га., або 62,7 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки насаджень зерняткових в структурі плодово-ягідних. Найвищі значення показника (понад 78,3 %) були на півдні області. Максимальне значення зареєстроване у Заліщицькому районі (86,8 %). Найменші значення показника були у північно-західних районах, а мінімальне (35,2 %) – зафіксоване у Тернопільському районі. На решті території частка площ зерняткових коливалася у межах 60,5-70,4 % (див. рис. 4.2.6).

Частка господарств населення у загальній площі зерняткових насаджень в області є найменшою серед плодово-ягідних. Проте і вона переважала сільськогосподарські підприємства та становила 59,9 %. Продукція садів населення, як правило, не мала промислового значення, оскільки малі господарства не могли формувати пропозицію великих партій високоякісних плодів і на ринку.

Рис. 2.2.6. Плодово-ягідні культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

У структурі насаджень зерняткових суттєво переважали яблуні (93,4 % площі). Груші охоплювали 6,4 %. На інші зерняткові, серед яких дещо виділялася айва, припадало лише 0,2 % зайнятої площі.

Усього, в 2017 р. в Тернопільській області зібрали 48,2 тис. т плодів зерняткових. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору зерняткових. Найвищі його значення (більші 5,0 тис. т) були у Борщівському, Збаразькому і досягли свого максимуму в Бучацькому районі (12,5 тис. т). Найменші показники (менші 2,0 тис. т) були у західних та північно-східних районах і досягли мінімуму у Підгаєцькому (0,7 тис. т). У решті районів валовий збір зерняткових коливався у межах 2,0-5,0 тис. т [16].

Слід зазначити, що на досить високі показники валового збору плодів, на фоні скорочення площ насаджень, вплинула висока урожайність. В області у 2017 р. з 1 га зерняткових зібрали в середньому 144,4 ц урожаю.

На території Тернопільської області спостерігалася значна диференціація значень показника урожайності зерняткових. Оскільки сумарна урожайність культур залежить не тільки від природних передумов, а й від сортів, агрохімії, особливостей догляду, то немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності плодів (570,4 ц з 1 га) були зареєстровані у Бучацькому районі. Вищі від середньообласних показників значення були у західній та північно-західній частинах області. Найменша урожайність зерняткових була на сході та південному-сході Тернопільщини, а мінімальне значення (17,4 ц з 1 га) зафіксоване у Лановецькому районі [16].

У перспективі, продуктивність та рентабельність вирощування зерняткових повинна зростати. Адже, в останні роки, дерева, що вийшли з продуктивного віку, змінюють нові досягнення селекції. Провідне місце серед нових насаджень яблуні займають інтродуковані сорти Голден Делішес і клони, Джонаголд і клони та вітчизняний Ренет Смирненка і його клони, з рівнем продуктивності 25-35 т/га. З метою нарощування сировинної бази для переробки (соки, пюре, джеми) та отримання плодової продукції з найменшим пестицидним навантаженням і врожайністю 25-30 т/га провідне місце займають сорти високостійкі та толерантні до основних грибкових захворювань. Це як вітчизняні сорти Амulet, Радогость, Аскольда, Едера, Мавка, Сапфір, Антонівка, так і сорти зарубіжної селекції Лігол, Топаз та ін. Нарощування площ груші відбувається сортами, стійкими до бактеріозів та грибкових хвороб листя (українські сорти Яблунівська, Малівчанка, Черемшина, Стрийська та деякі інтродуковані). Врожайність цих сортів груші коливається в межах 20-25 т/га. Також, зростає значення крупноплідних і високоякісних сортів – Ноябрьська Молдавія, Вересневе Дево, Вижниця. Основним стримуючим фактором впровадження і вирощування зимових сортів груші є відсутність сховищ для зберігання охолоджених плодів в умовах регульованого газового середовища.

Кісточкові за обсягами насаджень є другими серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали площу 1,3 тис. га., або 19,0 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки насаджень кісточкових в структурі плодово-ягідних. Найвищі значення показника (більші 25,0 %) були на північному-заході та північному-сході області, а також у Гусятинському та Чортківському районах. Макси-

мальне значення зареєстроване у Бережанському районі (39,1 %). Найменші значення показника (менші 12,0 %) були на півдні, а також у Тернопільському районі, а мінімальне (6,1 %) – у Заліщицькому районі. На решті території частка площ кісточкових коливалася у межах 15,2-22,5 % (див. рис. 4.2.6).

Частка господарств населення у загальній площі кісточкових насаджень в області становила 94,0 %. Продукція кісточкових із цих садів повністю задовольняла потреби місцевого ринку. Проте, промислове садівництво можливе лише за умови подальшого збільшення площ цих насаджень великими сільськогосподарськими підприємствами.

У структурі насаджень кісточкових переважали сливи (43,1 % площі). Дещо менші частку охоплювали вишні (41,2 %). Черешні займали 8,4 % площі. На інші кісточкові, серед яких дещо виділялися алича та абрикоси, припадало лише 7,3 % зайнятої площі.

Усього, в 2017 р. в Тернопільській області зібрали 9,3 тис. т плодів кісточкових. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору кісточкових. Найвищі його значення (більші 0,5 тис. т) були на південному-сході області та у Збаразькому районі і досягли свого максимуму в Гусятинському районі (0,8 тис. т). Найменші показники (менші 0,3 тис. т) були у західних та північно-східних районах і досягли мінімуму у Підгаєцькому (0,1 тис. т). У решті районів валовий збір кісточкових коливався у межах 0,3-0,5 тис. т [16].

Слід зазначити, що на досить високі показники валового збору плодів, на фоні скорочення площ насаджень, вплинула висока урожайність. В області у 2017 р. з 1 га кісточкових зібрали в середньому 83,4 ц урожаю.

На території Тернопільської області спостерігалася незначна диференціація значень показника урожайності кісточкових. Найвищі значення урожайності плодів (62,5 ц з 1 га) були зареєстровані у Заліщицькому районі. На більшості території області, крім західних та центральних районів, показники були вищі від середньообласних значень. Найменшою урожайність кісточкових була у Бережанському районі (52,9 ц з 1 га) [16].

У перспективі, продуктивність та рентабельність вирощування кісточкових повинна збільшуватися. Адже, в останні роки, дерева, що вийшли з продуктивного віку, змінюють насадження з покращеними характеристиками (з високою стійкістю до хвороб та шкідників, екологічною толерантністю, швидкоплідністю, високою якістю плодів). Так, в останній час, динаміку до нарощування мають українські сорти сливи Ненька, Лагідна та інтродуковані Ганна Шпет, Стенлей з врожайністю понад 20 т/га. А найбільший попит мають нові сорти, стійкі до вірусу «шарки» із високими товарними якість плодів (Ханіта, Чачанська та ін.) з рівнем врожайності 20-30 т/га. Трансформуються і насадження вишні, – збільшується частка сортів Ночка, Подбельська, Тургенівка, Встреча, Шалунья з врожайністю 15-20 т/га. Нові насадження черешні поповнюються такими сортами, як Прощальна, Любава, Ніжність, Василіса, Етика, Амазонка та ін. із врожайністю не менше 25 т/га.

Горіхоплідні мають найменші площі насаджень серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали усього 0,3 тис. га, або 4,8 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися відмінності показника частки насаджень горіхоплідних в структурі плодово-ягідних.

Найвищі значення показника (більші 6,1 %) були на півночі області, а також у Гусятинському, Козівському та Підгаєцькому районах. Максимальне значення зареєстроване у Кременецькому районі (9,8 %). Найменші значення показника (менші 2,8 %) були на півдні, а також у Тернопільському районі, а мінімальне (6,1 %) – зафіксоване у Чортківському районі. На решті території частка площ горіхоплідних була близькою до середнього для області значення, яке становило 4,4 % (див. рис. 4.2.6).

Частка насаджень горіхоплідних у господарствах населення в області становила 90,1 %.

У структурі насаджень горіхоплідних переважають грецький горіх та фундук (ліщина). Проте, на території області надзвичайно мало таких спеціально створених суцільних насаджень. Більшість плодів грецького горіха збирають із дерев, що розташовані окремо, або у змішаних садах, а ліщина росте самостійно на межі лісових масивів.

У 2017 р. в Тернопільській області зібрали 1,7 тис. т горіхів. Найвищі врожаї (близькі 0,2 тис. т) були на півдні області (у Борщівському, Буцацькому і Гусятинському районах), а також на півночі (у Збаразькому та Кременецькому районах) і досягли свого максимуму в Гусятинському районі (219 т). Найменші ж показники (менші 0,1 тис. т) були у західних та північно-східних районах і досягли мінімуму на Чортківщині (25 т). У решті районів валовий збір горіхоплідних коливався у межах 0,1-0,2 тис. т.

В області у 2017 р. з 1 га горіхоплідних зібрали в середньому 61,2 ц горіхів. На території Тернопільської області спостерігалася зовсім незначна диференціація значень показника урожайності горіхоплідних. Найвищі значення урожайності зареєстровані у Заліщицькому районі (62,8 ц з 1 га), найнижчі – у Кременецькому (55,8 ц з 1 га) [16].

У перспективі, ефективність вирощування горіхоплідних, зокрема горіха грецького, повинна збільшуватись. Адже закладання його нових насаджень здійснюється найбільш продуктивними сортами Буковинський 3, Буковинська бомба, Буковинський 1, Клішківський, Придністровський, Прикарпатський, Топорівський, Чернівецький 1 та Ярівський.

Ягідні за обсягами насаджень є третіми серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали площу 0,9 тис. га., або 13,5 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки насаджень ягідних в структурі плодово-ягідних. Найвищі значення показника були у Тернопільському (51,0 %) та Кременецькому (38,6 %) районах. У Бережанському, Монастириському та Підволочиському районах значення були близькими до середньообласного (13,8 %). На решті території частка коливалася у межах 3,4-9,6 % (з мінімальним значенням у Теребовлянському районі) (див. рис. 4.2.6).

Частка господарств населення у загальній площі ягідних насаджень в області становила 74,9 %.

У структурі насаджень ягідних переважали суниці і полуниці (48,0 % площі). Значно менші частки охоплювали малина (21,5 %) та смородина (20,5 %). Агрус

займав 4,8 % площі, чорноплідна горобина – 4,7 %. На інші ягідні припадало лише 0,5 % зайнятої площі.

Усього, в 2017 р. в Тернопільській області зібрали 4,9 тис. т ягід. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника їх валового збору. Найвищі його значення були у Тернопільському (1,0 тис. т) та Кременецькому (1,3 тис. т) районах. Якщо високий показник у Тернопільському районі пояснюється потребою забезпечення свіжими ягодами чисельного населення обласного центру, то у Кременецькому – традиційно сформованою спеціалізацією на вирощуванні полуниці. Відносно високі показники (від 0,1 до 0,2 тис. т) були зареєстровані у західних і південних районах, а також у Збараському районі. На решті території показники були меншими за 83,7 т і досягли мінімуму у Підгаєцькому (29,5 т) [16].

Слід зазначити, що на досить високі показники валового збору плодів, на фоні тривалого скорочення площ насаджень, вплинула висока урожайність. В середньому в області у 2017 р. з 1 га ягідних зібрали 58,0 ц урожаю.

На території Тернопільської області спостерігалася незначна диференціація значень показника урожайності ягідних. У більшості районів урожайність близька до середньообласної, яка становить 44,9 ц з 1 га. Лише Збараський район виділяється відносно високим показником (55,6 ц з 1 га), а Борщівський – низьким (13,3 ц з 1 га) [16].

У перспективі, продуктивність та рентабельність вирощування ягідних повинна зростати. Адже, на заміну старим насадженням приходять нові сорти з покращеними характеристиками (з більшою стійкістю до хвороб та шкідників, високою якістю плодів). Для споживання суниць та полуниць свіжими при сезонному вирощуванні все більше культивують ранньостиглі сорти Ольвія, Розана київська, Веселка, Хоней (інтродукований із США) з рівнем врожайності 15-25 т/га. Основою для вирощування ягід універсального значення (заморожування, наповнювачі молокопродуктів, джемів та ін.) стають як вітчизняні (Презент, Істочник, Присвята та ін.), так і західноєвропейські сорти (Зенга Зенгана, Полка, Ельсанта, Корона, Мармелада) з врожайністю 20-25 т/га. Щодо смородини, то й далі промислове значення зберезуть сорти Ювілейна Копаня, Софіївська, Санюта, Вернісаж, Черешнева, Аметист, Краса Львова, Консул, які поступово замінюються сортами нового покоління – Казкова, Радужна, Німфа, Оріана, Муза, Мелодія, Надбужанська. Серед порічок домінують сорти Йонкер Ван Тетс, Святомихайлівська, Троїцька. Доповненням до них поступово стають нові сорти, що набувають популярності – Дарниця, Самбурська, Ласуня, Ватра, Любава, Святкова, Сніжана, окремі сорти зарубіжної селекції. Зростає попит на сорти малини з великими і смачними ягодами (типу Феномен, Новокитаївська, Саня, Сяйво – вітчизняної селекції; Спутниця, Гусар – інтродуковані). Істотний відсоток займають сорти для позасезонного вирощування, а особливо ремонтантні для відкритого ґрунту. Провідне місце серед сортів агрусу посідають великоплідні, з десертними смаковими якістьми (тип Неслухівський, Оксамит), але зростає частка зелено- і жовтоплідних та стійких до борошнистої роси сортів.

Виноградники.

Окремим видом багаторічних сільськогосподарських насаджень є виноградники. Найбільш сприятливим регіоном для розвитку виноградарства в Тер-

нопільській області є Подністер'я. Проте, вирощування столових сортів винограду набуває все більшої популярності у населення усієї області.

Станом на 2017 р. під виноградниками в Тернопільській області перебувало усього 22 га. Найбільші площі розташовані у Заліщицькому районі [32].

У 2017 р. місцевими аграріями зібрано 151,6 т винограду (це один з найкращих урожаїв з 1990 р.). Середня урожайність культури – 79,8 ц з 1 га [16].

З подальшим розвитком селекції можливе збільшення площ і обсягів виробництва винограду в області, що сприятиме частковому забезпеченню потреб внутрішнього ринку.

2.2.4. Тваринництво

Тваринництво – особлива галузь сільського господарства, стан розвитку якої вагомо впливає на економічний потенціал регіону та країни, на всі сфери суспільного виробництва. Тваринництво забезпечує населення високоякісними, калорійними, дієтичними і вітамінізованими продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Крім того, тваринництво забезпечує землеробство органічними добривами, внесення у ґрунт яких повертає в природу значну кількість органічної маси, сприяє підвищенню його родючості, вмісту гумусу, розвитку мікрофлори, інтенсифікації ґрунтоутворного процесу і кругообігу речовин в породі.

Нестабільність соціально-економічної ситуації, низький рівень концентрації капіталу в аграрній сфері, диспаритет цін між сільськогосподарською продукцією і продукцією промисловості та його наслідки зумовили в цій галузі аграрного виробництва хронічні негаразди, які потрібно терміново вирішувати.

До складу сучасного тваринництва Тернопільської області входить скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство та менш поширені кролівництво, рибництво, бджільництво, звірівництво та інші.

Скотарство.

Скотарство – найскладніша і надзвичайно важлива галузь сільського господарства, яка базується на розведенні великої рогатої худоби. Головна її продукція – м'ясо і молоко. Крім основної продукції, галузь дає велику кількість сировини для легкої промисловості (шкіру, копита, роги). Велика рогата худоба також продукує найбільшу кількість органічних добрив для потреб сільськогосподарського рослинництва.

Скотарство в Тернопільській області має м'ясо-молочний і молочний напрями спеціалізації. Такому розвитку галузі відповідають структура місцевого кормовиробництва, висока врожайність зернофуражних, зернобобових і кормових культур, багаторічних трав, наявність природних кормових угідь (лук і пасовищ).

В області найпоширенішими є червона польська, чорно-ряба та симентальська породи великої рогатої худоби, які мають високу продуктивність.

За чисельністю поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств станом на кінець 2017 р. Тернопільщина із показником 139,2 тис. голів посіла лише дванадцяте місце в Україні [44].

Скотарство є тією галуззю тваринництва області яка впродовж останньої чверті століття особливо занепала. У порівнянні до 1990 р. кількість великої рога-

тої худоби зменшилася у 6,7 разів і досягла значення 139,2 тис. голів. При цьому очікується продовження цієї тенденції, адже чисельність корів з року в рік також зменшується. Так, у порівнянні із 1990 р. вона зменшилась у 3,5 рази.

Аналіз поголів'я великої рогатої худоби за категоріями господарств виявив суттєве переважання господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 69,2 % голів, то в кінці 90-х років їх частка стала меншою 50 %, а в 2017 р. опустилася до 20,5 %. Такі суттєві зміни в структурі викликані різким зменшенням кількості та розмірів сільськогосподарських підприємств через низьку рентабельність виробництва яловичини і молока. Варто зазначити, що особисті селянські господарства обмежені в можливостях суттєвого нарощення виробництва продукції галузі, а тому, інтенсивний розвиток скотарства в області найближчим часом не передбачається.

Поголів'я великої рогатої худоби на території області розміщене нерівномірно. Так, найнижчі показники чисельності (до 7 тис. голів) спостерігалися у західних, а також у Заліщицькому та Тернопільському районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому районі (4,1 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я (у межах 7,2-9,7 тис. голів) була на південному сході області (Борщівський та Чортківський райони), а також у Зборівському, Козівському та Шумському районах. Понад 10 тис голів великої рогатої худоби вирощували у східних районах області, а також у Збаразькому, Кременецькому та Тербовлянському. А найвищий показник зафіксований у Бучацькому районі, де зареєстровано 15,7 тис. голів худоби.

Аналіз кількості худоби у розрізі адміністративних районів області на основі відносного показника (чисельності поголів'я великої рогатої худоби на 100 га сільськогосподарських угідь) дає подібну картину розподілу (див. рис. 2.2.7).

Завдяки інтенсифікації скотарства середньодобові прирости великої рогатої худоби на вирощуванні, відгодівлі та нагулі у сільськогосподарських підприємствах в середньому в області становили 559 г. Цей результат є одним з найвищих за досліджуваний період і на 12,3 % перевищує показник 1990 р. Проте, на фермах Бережанського, Бучацького та Збаразького районів, вдалося досягнути дещо вищих результатів середньодобового приросту – 617 г, 644 г та 619 г відповідно. У більшості решти районів показники були близькими до середньообласних значень. А от в Борщівському та Заліщицькому районах середньодобові прирости були найнижчими – 198 г та 200 г відповідно.

За останню чверть століття на 20,9 % знизився показник виходу приплоду телят на 100 корів. В сільськогосподарських підприємствах Тернопільщини він становив 72 голови. Проте у 2,5 рази зменшився і показник падежу молодняку. Завдяки сучасним засобам ветеринарії та належному догляду він становив лише 0,2 % до обороту стада.

Не зважаючи на зменшення чисельності поголів'я, завдяки значному середньодобовому приросту ваги та низькому падежу, велика рогата худоба, у живій масі, зайняла друге місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Є скотарство на другому місці і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. було вироблено 12,6 тис. т. яловичини і телятини, що становило 23,5 % виробленого м'яса [45]. При цьому, впродовж останніх семи років спостерігається тенденція до стабілізації таких невеликих обсягів виробництва яловичини.

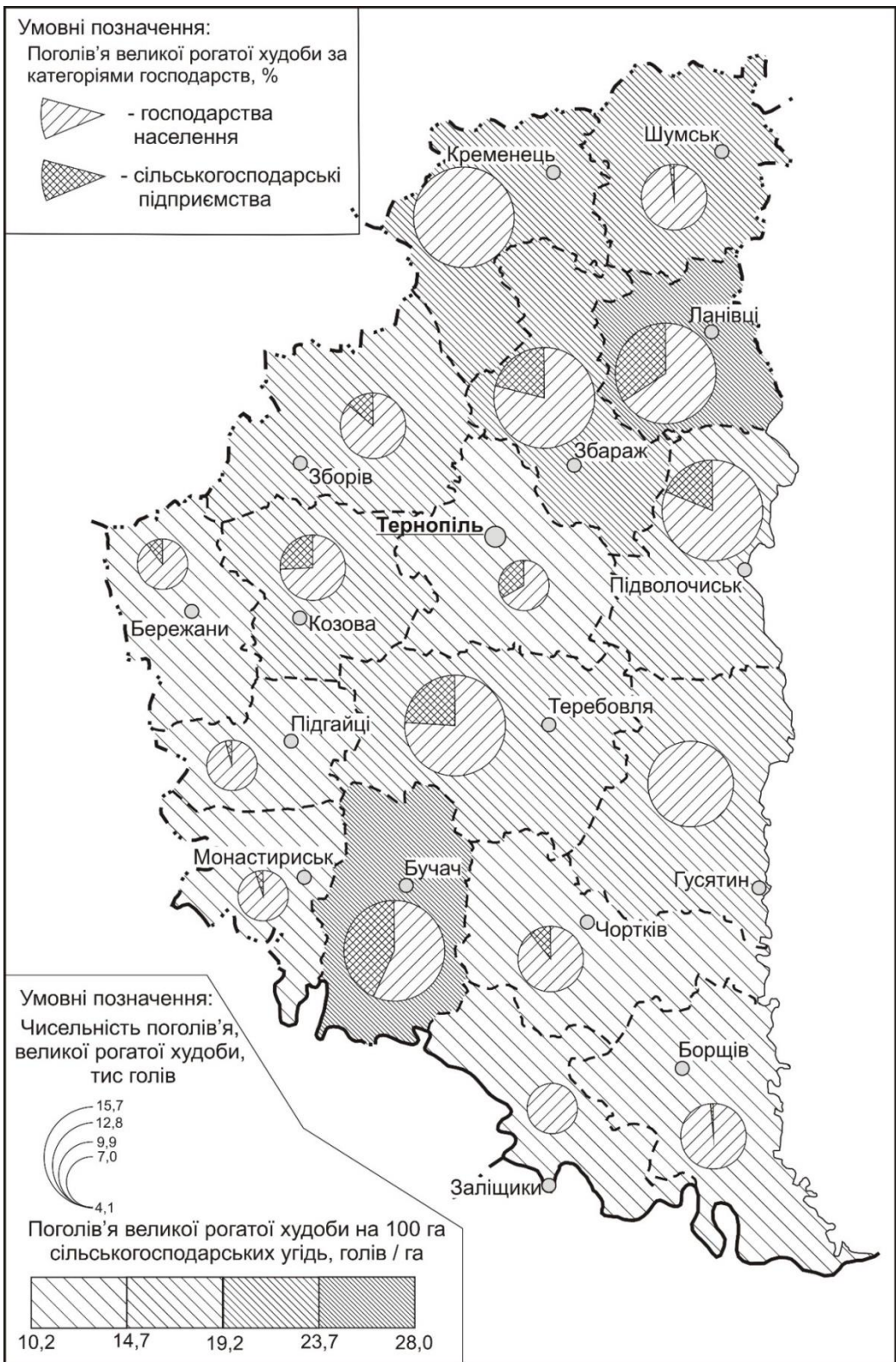

Рис. 2.2.7. Велика рогата худоба Тернопільської області (станом на 2017 р.)

А от молочне скотарство – одна із провідних галузей тваринництва, яка здійснює виробництво молока в обсягах, що повністю забезпечують потреби місцевих споживачів та пропонує продукт за межі області.

Особливі властивості молока і продуктів його переробки зумовлюють необхідність стабільного забезпечення населення та гарантованого надходження молочної сировини до переробних підприємств. Основні компоненти молока (жири, білки, вуглеводи, вітаміни, мінеральні речовини тощо) майже повністю засвоюються організмом людини і мають лікувальні властивості. Денна потреба в білку тваринного походження дорослої людини при середній важкості праці майже на половину задовольняється при споживанні одного літра молока. Особливо велике значення молоко і молочні продукти мають для харчування дітей і молоді.

Крім молока і молочних продуктів, молочне скотарство є основним джерелом отримання м'ясного контингенту великої рогатої худоби для виробництва яловичини, частка якої в структурі м'ясних ресурсів в окремі роки становила понад 45 %. Від цієї галузі надходить також основна кількість органічних добрив для землеробства, а для промисловості – важких шкір.

На жаль, протягом останнього періоду в області відбувається катастрофічне зменшення поголів'я продуктивних корів. Цей процес обумовлений, по-перше, економічними причинами, а саме нестабільною ціновою ситуацією, що виникла внаслідок падіння попиту на молочну продукцію на внутрішньому ринку (що пов'язано із зниженням платоспроможності населення та переробних підприємств, яка спричинена економічною кризою) та зменшення об'єму експорту (що пов'язано з низькою конкурентоспроможністю вітчизняної молочної продукції, виготовленої з низькоякісної сировини). По-друге – низька економічна ефективність галузі, пов'язана з використанням у молочному виробництві застарілих екстенсивних технологій утримання, годівлі, доїння та відтворення; відсутність високого рівня спеціалізації галузі на рівні господарюючих суб'єктів; відсутність якісного наукового супроводу у справі удосконалення виробничих процесів; низький рівень підготовки фахівців з боку профільних навчальних закладів; недосконала система плеєнної справи та неефективний механізм її державної підтримки; відсутність послідовної державної підтримки регуляторної політики, направленої на стимулювання розвитку галузі. По-третє – демографічні причини, які обумовлюють швидке скорочення поголів'я в господарствах населення, де утримується близько 90 % поголів'я корів. Цей процес пояснюється як загальним скороченням сільського населення, так і тим, що важка щоденна праця, пов'язана з утриманням корів та виробництвом молока, стає все менш привабливою для сільської молоді.

За чисельністю поголів'я корів у всіх категоріях господарств станом на кінець 2017 р. Тернопільська область із показником 86,8 тис. голів посіла лише тринадцяте місце в Україні [44]. У порівнянні до 1990 р. кількість корів в області зменшилася аж у 3,5 рази.

Аналіз поголів'я корів за категоріями господарств виявив суттєве переважання господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 54,5 % голів, то вже в середині 90-х років їх частка стала меншою 50 %, а в 2010 р. опустилася до мінімального значення у 8,0 %. В останні чотири роки проглядалося поступове збільшення частки сільськогосподарських підприємств і вже станом на 2017 р.

показник становив 19,6 % [45].

Поголів'я корів по території області розміщене нерівномірно. Так, найнижчі показники чисельності (до 5,0 тис. голів) спостерігалися у західних, а також у Заліщицькому та Тернопільському районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому районі (2,6 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я (у межах 5,8-7,3 тис. голів) була у більшості східних районів, а також у Зборівському та Шумському. Понад 7,5 тис голів корів вирощували у Бучацькому та Терехівському районах, а також у Збараському, Кременецькому та Лановецькому. Найвищий показник зафіксований у Кременецькому районі, де зареєстровано 9,9 тис. голів худоби.

Аналіз чисельності корів у розрізі адміністративних районів області на основі відносного показника (чисельності поголів'я корів на 100 га сільськогосподарських угідь) дає подібну картину розподілу (див. рис. 2.2.8).

Зміни в чисельності поголів'я корів зумовили скорочення обсягів виробництва молока (на 40,5 % за останню чверть століття). Після стрімкого падіння у 90-х роках з 2003 р. показник дещо стабілізувався і станом на 2017 р. становив 451,4 тис. т молока. Виробництво продукту на одну особу склало 428 кг. Таким чином, за загальним виробництвом молока Тернопільська область посіла десяте місце, а за виробництвом молока на одну особу – сьоме місце в Україні [44].

Обсяги виробництва молока на території області суттєво відрізнялися. Так, найнижчі показники виробництва продукції (до 20,0 тис. т) спостерігалися у західних, а також у Заліщицькому та Тернопільському районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому (13,0 тис. т). Дещо більша кількість молока (у межах 23,4-30,9 тис. т) була у південно-східних районах, а також у Зборівському, Козівському та Шумському. Понад 34,6 тис. т молока виробили у Бучацькому та Терехівському районах, а також у північно-східних районах (Збараському, Кременецькому, Лановецькому та Підволочиському). Найвищий показник зафіксований у Кременецькому, де на кінець 2017 р. було вироблено 45,1 тис. т молока.

Переважаючу більшість молока (83,9 %) виробляють господарства населення, проте, обсяги виробництва ними продукції уже понад 10 років суттєво не змінюються і станом на 2017 р. становлять 378,6 тис. т. У той час, сільськогосподарські підприємства, які втратили домінування ще на початку формування незалежної української економіки, сягнувши мінімальної частки у 2003р. (7,3 %) – поступово нарощують виробництво молока, обсяги якого, станом на 2017 р., становлять 72,8 тис. т.

Важливим показником розвитку тваринництва області є його продуктивність. Середній річний надій молока від однієї корови в сільськогосподарських підприємствах у 2017 р. зріс порівняно з 1990 р. у 2,2 рази і становив 6585 кг. Варто зазначити, що цей показник із 2000 р. демонструє лише позитивну динаміку [45].

Розвиток галузі забезпечується сучасними науково-обґрунтованими обсягами харчування, складом кормів, особливостями утримання тощо. Завдяки цьому витрати кормів на виробництво молока зменшуються. У 2017 р. на виробництво 100 кг молока було використано 0,8 ц кормових одиниць, що на 35 % менше від обсягів 1990 р. Відзначається чітка тенденція до збільшення частки концентрованих кормів, яка у 2017 році складала 74,3 % [9].

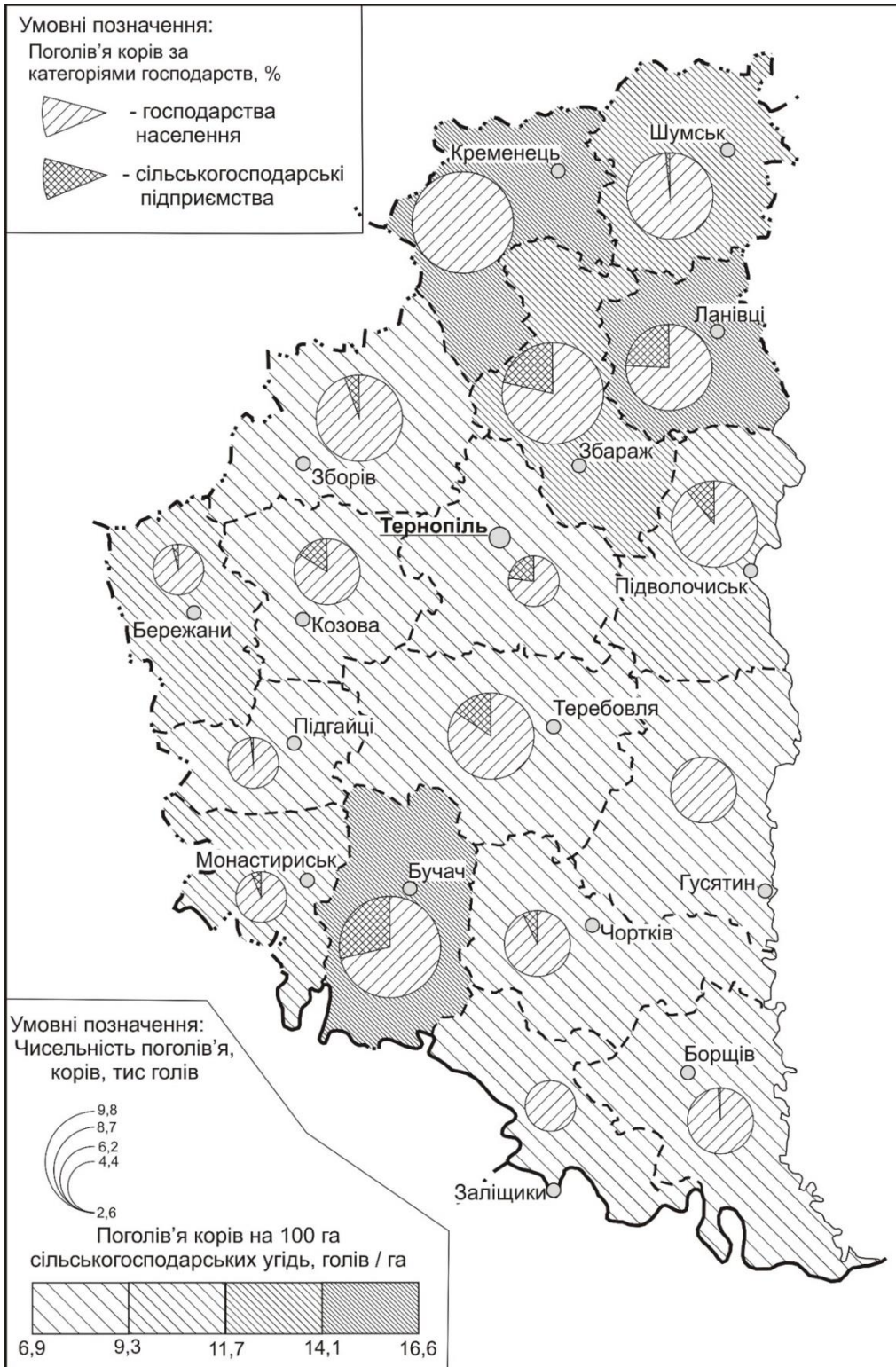

Рис. 2.2.8. Розведення корів у Тернопільській області (станом на 2017 р.)

У 2017 р. на переробні підприємства області надійшло 207,2 тис. т молока та молочних продуктів, з них від агроформувань – 148,8 тис. т, від господарств населення – 58,2 тис. т. Слід зазначити, що молочну сировину переробні підприємства закупляли у господарствах населення на 30 % дешевше, ніж в агроформуваннях, що частково пояснюється різницею в сортності молока. В 2017 р. переробники Тернопільщини за 1 т молока сільськогосподарським підприємствам платили по 7308,0 грн [36]. Варто зауважити, що середня закупівельна ціна молока від господарств населення в області одна з найнижчих в Україні.

Якість молока, проданого агроформуваннями переробним підприємствам в 2017 р., характеризувалася наступними показниками: вищого ґатунку надійшло 44,2 % до загального обсягу, I ґатунку – 55,3 %, II ґатунку – 0,5 %. Господарства населення продавали переробникам молочну сировину переважно II ґатунку 92,3 % загального обсягу, решта молока – I ґатунку (7,7 %).

Під впливом вище зазначених чинників показники рентабельності виробництва молока і молочних продуктів за окремими роками суттєво відрізнялися. Проте, на відміну від збиткового виробництва яловичини, виробництво молока в останні тринадцять років було рентабельним.

Для подальшого нарощування виробництва продукції в останні п'ять років в області реалізовано ряд інвестиційних проектів з будівництва та реконструкції тваринницьких комплексів, зокрема: ТЗОВ «Бучачагрохлібпром» у с. Осівці Бучацького району ввело в експлуатацію молочний комплекс на 1200 голів; ТОВ «Ростоцьке» у с. Загір'я Зборівського району здійснило розширення виробничих потужностей шляхом реконструкції приміщень на молочно-товарній фермі; ПАП «Агропродсервіс» у с. Теофілка Козівського району здійснило будівництво і реконструкцію молочного комплексу та доїльного залу на 1200 корів; ТОВ «Агропродсервіс-Інвест» Козівського району введено в експлуатацію доїльний зал на 500 корів; ПАП «Дзвін» у с. Звиняч Чортківського району провело реконструкцію приміщень для створення молочного комплексу з доїльним залом та безприв'язним утриманням худоби потужністю на 1000 корів.

Відповідно до сучасного стану галузі в області пріоритетними напрямками розвитку виробництва м'яса великої рогатої худоби і підвищення його ефективності мають бути: розширення виробництва яловичини за рахунок розвитку м'ясного скотарства і збільшення поголів'я м'ясних корів хоча б до рівня 10 м'ясних на 100 молочних корів (у США, Канаді і Франції на 100 молочних припадає 200-300 м'ясних корів); підвищення інтенсивності вирощування і відгодівлі худоби на м'ясо; розширення закупівлі сільськогосподарськими підприємствами і фермерськими господарствами молодняку великої рогатої худоби в господарствах населення для дорощування і відгодівлі його до високих вагових кондицій; підвищення середньодобового приросту живої маси тварин у господарствах з низьким рівнем продуктивності.

Основними напрямками розвитку молочного скотарства і підвищення його ефективності мають бути: зміцнення племінної бази молочного скотарства; раціональне використання наявного поголів'я корів та його нарощування в господарствах усіх форм власності і господарювання; спрямоване вирощування ремонтного молодняку худоби, введення в основне стадо в сільськогосподарських підприємствах до 30 корів і більше – первісток із розрахунку на 100 корів, наявних на поча-

ток року; створення центрів з надання сервісних послуг з відтворення стада великої рогатої худоби; доведення заготівлі кормів із розрахунку на одну корову до 52,3-56,0 ц к. од., підвищення в структурі раціонів худоби повноцінних концентрованих кормів, сіна, сінажу та коренеплодів; створення культурних пасовищ, на 1 га яких можливо утримувати 3-4 корови і знизити собівартість молока на 40 %; встановлення державних дотацій за приріст поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах та особистих селянських господарствах; забезпечення фінансової підтримки виробників молока при придбанні сучасних машин і обладнання для ферм та комплексів за рахунок здешевлення коротко- і довгострокових кредитів, удосконалення фінансового лізингу та економічних відносин з постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Крім того, мають підвищитися вимоги до якості молока, для чого слід: забезпечити молочні ферми обладнанням для охолодження та очищення молока і створити лабораторії з перевірки його якості та якості кормів; дотримуватись санітарних вимог відповідно до Держстандарту України; створити та забезпечити ефективне функціонування пунктів із закупівлі молока від особистих селянських господарств; впровадити ціни закупівлі молока, за яких оплата здійснюється залежно від вмісту жиру та білка; для розв'язання спірних питань та контролю з боку держави за якістю продукції створити в регіонах мобільні незалежні лабораторії для визначення якості молока.

Свинарство.

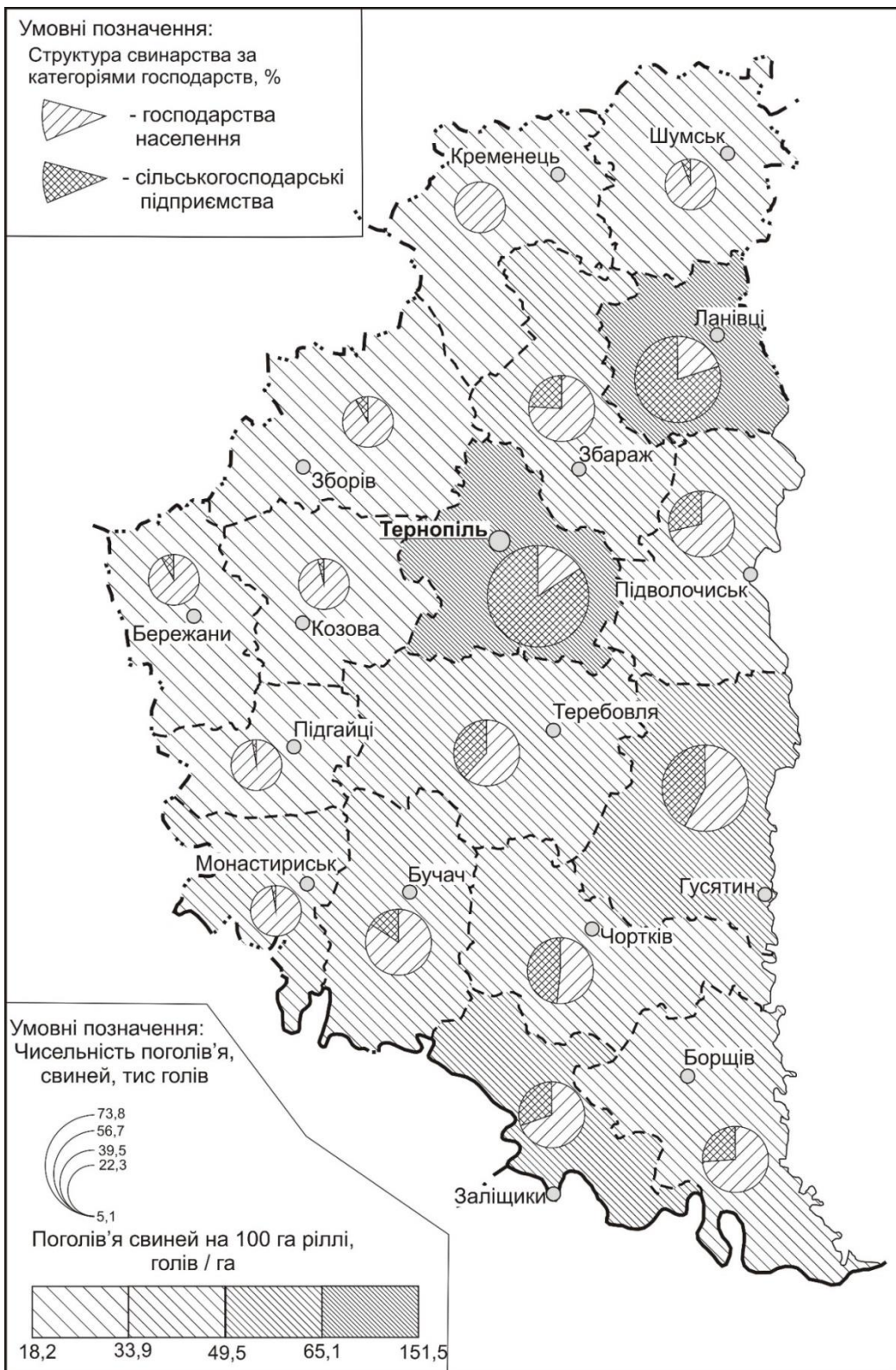
Однією з ефективних галузей тваринництва є свинарство. Воно забезпечує населення цінними продуктами харчування такими як м'ясо, сало. Після забою свиней залишаються побічні продукти – шкіра, щетина, кишки, кров тощо, які використовують як сировину для подальшої переробки.

Серед сільськогосподарських тварин свині виділяються високим забійним виходом: у молодняка він становить 70-75 %, у дорослих тварин – 80-85 %. Свиняче м'ясо відрізняється великим вмістом повноцінного і легкозасвоюваного білка і незамінних амінокислот. Перетравлення свинячого м'яса в організмі людини становить 90-95 %, а свинячого жиру – 97-98 %. За калорійністю свинина значно перевершує яловичину і баранину. У 1 кг свинини середньої якості міститься близько 2500 калорій.

Для свиней характерні скороспілість та багатоплідність, які дають можливість за короткий період отримати від них значно більше м'яса, ніж від інших видів сільськогосподарських тварин. Тому не випадково свинарство вважають галуззю великих можливостей, яка має значні економічні переваги над іншими видами тваринництва.

Залежно від типу годівлі в свинарстві розрізняють беконний, м'ясний, м'ясо-сальний і сальний типи. Найбільш поширеними вітчизняними породами свиней в області є велика біла, українська степова біла, миргородська, а серед зарубіжних – ландрас і дюрок. Серед перспективних порід для одержання нежирної свинини - полтавська і українська м'ясні.

За чисельністю свиней у всіх категоріях господарств станом на кінець 2017 р. Тернопільщина із показником 371,7 тис. голів посіла четверте місце в Україні [44].

Свинарство є тією підгалуззю тваринництва області яка останніми роками інтенсивно розвивається. Хоча, у порівнянні до 1990 р. кількість свиней зменшилася на 29,5 %, проте, після падіння до мінімального значення у 2005 р. (до 285,8 тис. голів) спостерігалось поступове зростання показників. При цьому очікується продовження цієї тенденції, адже чисельність основних свиноматок суттєво збільшилася. Так, у порівнянні із 1990 р. вона збільшилась на 22,1 %, а у відношенні до мінімального значення показника у 2000 р. збільшилась фактично втричі [45].

Аналіз поголів'я свиней за категоріями господарств виявив певний паритет між сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 56,2 % голів, то з середини 90-х років їх частка стала меншою 50 %, а в 2000 р. знизилась до 13,9 %. З того часу сільськогосподарськими підприємствами області здійснюється поступове нарощення показників і на кінець 2017 р. їх частка у структурі поголів'я свиней становила 45,9 %. І хоча господарства населення ще переважають в показниках кількості голів, проте основні обсяги продукції галузі вже забезпечують великі підприємства (з чисельністю понад 6 тис. свиней).

Аналіз поголів'я свиней в області виявив суттєві територіальні відмінності у розподілі їх вирощування. Так, найнижчі показники чисельності (до 20 тис. голів) спостерігалися у північних та західних районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому (5,1 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я була на півдні області, а також у Збаразькому, Підволочиському та Терехівському районах. Понад 40 тис голів свиней вирощували у Гусятинському та Лановецькому районах. Але особливого розвитку свинарство набуло поблизу обласного центру – у Тернопільському районі, де зосередилася шоста частина поголів'я області (73,8 тис. голів) [9].

Слід зазначити, що високі показники чисельності свиней у окремих районах зумовлені наявністю на їх території великих свиноферм. Так, наприклад, частка сільськогосподарських підприємств у вирощуванні свиней у Тернопільському та Лановецькому районах становила відповідно 83,9 % та 79,8 %. На решті території, особливо на півночі та заході області, основний вклад у забезпечення поголів'я свиней зробили господарства населення. А у Кременецькому районі вони вирощували 100 % поголів'я (див. рис. 2.2.9).

Завдяки інтенсифікації свинарства середньодобові прирости свиней на вирощуванні та відгодівлі у сільськогосподарських підприємствах у 2017 р. в середньому становили 528 г. Цей результат є одним із найвищих за досліджуваний період і вдвічі перевищує показник 1990 р. Проте, на свинофермах Борщівського та Лановецького районів, вдалося досягнути значно вищих результатів – 745 та 738 г середньодобового приросту відповідно. У Бучацькому, Заліщицькому, Підволочиському, Терехівському та Чортківському районах показник був у межах 460-524 г. На підприємствах решти районів середньодобовий приріст був значно нижчим а найменше значення зареєстроване у Монастириському районі (106 г).

За останні п'ятнадцять років більше як вдвічі зріс і приплід від основних свиноматок. В сільськогосподарських підприємствах Тернопільщини у 2017 р. він становив 1455 поросят на 100 свиноматок [9].

Показник падежу свиней, навпаки, має стабільну тенденцію до зниження. Завдяки сучасним засобам охорони здоров'я тварин та належному догляду в 2017 р.

він становив лише 0,6 % до обороту стада, що у 17,3 рази нижче від найбільшого падежу худоби у 1995 р [45].

За рахунок високого приплоду, низького падежу та значного середньодобового приросту ваги, свині, у живій масі, зайняли перше місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник живої маси свиней на кінець 2017 р. становив 42,1 тис. т, що склало 55,7 % живої маси тваринництва області [9].

Свинарство Тернопільщини лідирує і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. було вироблено 31,5 тис. т. свинини, що становило 58,8 % виробленого м'яса. При цьому, впродовж останніх десяти років спостерігається чітка тенденція до збільшення обсягів виробництва свинини. Нарощення показників забезпечується не лише збільшенням чисельності поголів'я а й покращенням умов утримування, належним харчуванням та доглядом. Показник виробництва свинини (у забійній вазі) на одну умовну голову свиней у 2017 р. сягнув 70 кг, а середня вага однієї голови, що продана переробним підприємствам становила 114 кг [45].

Розвиток галузі забезпечується сучасними науково-обґрунтованими обсягами харчування, складом кормів, тривалістю вирощування тощо. Завдяки цьому витрати кормів на приріст свинини зменшуються. У 2017 р. на виробництво 1 ц м'яса було використано 5,11 ц кормових одиниць [9], що у понад 2 рази менше від обсягів 1990 р. Відзначається чітка тенденція до збільшення частки концентрованих кормів, яка, у 2017 р., складала 97,8 %. Таким чином, завдяки зазначеним чинникам, рівень рентабельності свинарства за останні п'ять років постійно збільшується.

З метою подальшого нарощування виробництва продукції в останні три роки в області реалізовано ряд інвестиційних проектів з будівництва та реконструкції тваринницьких комплексів, зокрема: ТОВ «Україна» у с. Медин Підволочиського району ввело в дію сучасний свинокомплекс потужністю 20 тис. голів реалізації товарних свиней на рік; ТОВ «Альтопорк» в с. Беримівці Зборівського району збудувало свиноферму з розведення та вирощування свиней потужністю 2,4 тис свиноматок; ПАП «Фортуна» у с. Свидова Чортківського району здійснило будівництво та реконструкцію свинокомплексу на 8 тис голів; ПАП «Агропродсервіс» ввело в експлуатацію третю чергу свинокомплексу в с. Настасів Тернопільського району, в результаті чого, збільшено виробничу потужність комплексу до 60 тис. голів реалізації свиней в рік; у с. Оришківці Лановецького району підприємство спорудило комплекс з вирощування та відгодівлі свиней на 40 тис. голів; у смт Ланівці збудувало репродуктор-маточник на 3 тис. голів свиноматок; у с. Старе Місто Підгасцького району здійснило реконструкцію тваринницьких приміщень на 850 голів основних свиноматок.

Подальший розвиток свинарства області повинен бути спрямований на підвищення конкурентоздатності галузі свинарства за рахунок переходу на сучасні технології та будівництво нових і реконструкцію наявних свинарських ферм, модернізацію та інтенсифікацію виробництва на основі інноваційних технологій спрямованих на прибуткове ведення галузі та отримання продукції високої якості; розширення можливостей для функціонування дрібнотоварних виробників і обслуговуючих кооперативів; збільшення частки сільськогосподарських підприємств у валовому виробництві свинини із концентрацією виробництва; досягнення високої продуктивності тварин і показників продуктивності праці.

Технологічне і технічне переоснащення виробництва слід проводити з урахуванням: необхідності розширення практики переходу на екологічно чисті технології на основі реконструкції наявних приміщень і оснащення їх сучасним обладнанням, здатним забезпечити високу продуктивність тварин та комфортні умови їхнього утримання, а саме: заміни системи видалення гною на сучасні самопливні закритого типу; оптимізації розміщення станкового обладнання; застосування строго контролюючих систем забезпечення оптимального мікроклімату та максимального використання природного освітлення; упровадження нових енергозберігаючих технологій, а саме: використання сучасних теплоємних, ресурсо-енергозберігаючих матеріалів для реконструкції і будівництва приміщень та енергозберігаючих технологій для обігрівання приміщень.

Підвищення ефективності племінної роботи та нарощування генетичного потенціалу продуктивності у свинарстві варто проводити, виходячи із: приведення вітчизняної системи селекції у відповідність до міжнародних стандартів; підвищення ефективності використання у селекційному процесі кращих генетичних ресурсів вітчизняного та зарубіжного походження із широким впровадженням системи гібридизації; створення мережі міжрегіональних станцій (пунктів) штучного осіменіння та елевєрів.

Слід здійснювати переведення виробництва на сучасні інтенсивні технології з використанням власних кормів і потокової системи виробництва, а саме: переходом на виробничий цикл 182-189 днів з відлученням порослят в 21-35 днів, дорощуванням – 49-56 днів, відгодівлею – 105-112 днів. Для забезпечення повноцінної годівлі свиней та реалізації їх генетичного потенціалу продуктивності першочерговими заходами повинні бути: забезпечення виробництва комбікормів для свинарства із вмістом не менше 105-107 г перетравного протеїну на одну кормову одиницю; доведення в кормовому кліні свинарських господарств частки високопротеїнових культур (горох, соя, багаторічні трави) до рівня 25-30 % з їх власною переробкою та використанням при годівлі свиней. При цьому частка ячменю і кукурудзи в структурі посівних площ повинна становити 44-46 %; спрямувати в сільськогосподарських підприємствах систему виробництва кормів на цілорічну однотипну годівлю свиней повноцінними комбікормами з застосуванням принципів гігієнічності, ергономічності, економічності та зручності у обслуговуванні тварин.

В системі подальшого розвитку дрібнотоварних виробників та особистих господарств населення виходити з позиції: переведення свинарства особистого сектора у товарну галузь, пов'язану чіткими ринковими товарно-грошовими відносинами із сільськогосподарськими виробничими та обслуговуючими кооперативами з питань штучного осіменіння тварин, виробництва кормів, переробки та збуту продукції; подальшого розвитку інтеграції свинарства, а саме з'єднання в один технологічний ланцюг виробництва, переробки і реалізації продукції шляхом створення крупних вертикально інтегрованих систем, які кооперують з малим і середнім бізнесом й мають високу ступінь стійкості і стабільності в будь-яких кризових ситуаціях.

Також необхідна стабільна фінансова підтримка свинарства за рахунок коштів державного бюджету. Вона повинна надаватися за напрямками: суб'єктам господарювання на відшкодування частини інвестиційних капіталовкладень у будівництво

та реконструкцію свинарських ферм, які впроваджують енергозберігаючі технології; суб'єктам племінної справи у свинарстві; застосування пільгового режиму оподаткування при закупівлі технологічного обладнання та устаткування, складної сільськогосподарської техніки та нульової ставки ввізного мита на племінних тварин.

Вівчарство та козівництво.

Важливою галуззю тваринництва є вівчарство. Воно дає таку цінну продукцію, як вовна, овчина, смушки, овечі шкіри та високопоживні продукти, що користуються великим попитом у населення, – м'ясо, жир, молоко. Баранина відзначається високим вмістом повноцінного білка, а також незамінних амінокислот.

Вихідний породний генофонд грубововняних овець представляють гірсько-карпатські вівці, сокільські (смушкові), каракульські і романівські.

Вівчарство є тією галуззю тваринництва області, яка за останню чверть століття зазнала суттєвих втрат: кількісний і якісний потенціал істотно підірваний, мала місце масова ліквідація вівчарських ферм у суспільному секторі, а матеріально-технічна база ферм, що залишилися, відкинута на декілька десятиліть назад. У порівнянні до 1990 р. кількість овець зменшилася у 58 раз, і станом на кінець 2017 р. становила усього 2,5 тис. голів. При цьому очікується продовження цієї негативної тенденції, адже чисельність вівцематок є надзвичайно низькою – близько 1 тис голів, що у 41 раз нижче від значення 1990 р [9, 45].

Давню історію розвитку на Тернопіллі має і козівництво. Дана галузь тваринництва займається розведенням кіз для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Козяче молоко переважає коров'яче за вмістом жиру, білка, кальцію, вітамінів, характеризується високими смаковими якостями і підвищеними бактеріцидними властивостями. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян тощо, а з пуху – високоякісні легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки. З тонкої вовни роблять технічні тканини, килими, ліжники і трикотаж, а з грубої – вовняні тканини і трикотаж.

Порідний склад молочних кіз області представлений в основному зааненською породою та її поєднаннями з місцевими козами. У деяких господарствах розводять кіз альпійської, тогенбургської та нубійської порід.

На відміну від вівчарства, козівництво в області перебуває у кращому стані та демонструє позитивну динаміку приросту поголів'я. Станом на кінець 2017 р. чисельність кіз становила 10,2 тис. голів, що на 27,4 % вище від показника 1990 р. Впродовж останніх чотирьох років збільшується чисельність козематок (у 2017 р. – 9,0 тис. голів), що дозволяє прогнозувати подальший розвиток галузі [45].

Аналіз поголів'я овець та кіз за категоріями господарств виявив, що основну частку худоби (91,3 %) вирощують господарства населення. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 93,7 % голів, то з 2000 р. їх частка стала меншою 50 %, і продовжила стрімко зменшуватися.

Аналіз поголів'я овець та кіз в області виявив певні територіальні відмінності у розподілі їх вирощування (див. рис. 2.2.10). Так, найнижчі показники чисельності (до 0,5 тис. голів) спостерігалися у Підволочиському та Підгаєцькому районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому (0,3 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я була у Гусятинському, Заліщицькому, а також у північно-західних та північно-східних районах. Близько тисячі голів овець та кіз вирощували у Креме-

нецькому районі, а також у центральній та південній частинах області. А найбільшою кількістю поголів'я була у Тернопільському районі – 1,1 тис голів [9].

За останні п'ятнадцять років показники приплоду ягнят і козенят суттєво змінювалися. Проте, такого низького показника в сільськогосподарських підприємствах області як у 2017 р. (35 голів на 100 вівцематок та козематок), у досліджуваному періоді не було. Така кількість приплоду є у 2,5 раз нижчою від максимального показника 1990 р.

Показник падежу овець та кіз, навпаки, має тенденцію до зниження. Завдяки сучасним засобам охорони здоров'я худоби та належному догляду в 2017 р. він становив лише 1,0 % до обороту стада, що у 3,9 раз нижче від найбільшого падежу худоби у 1995 р.

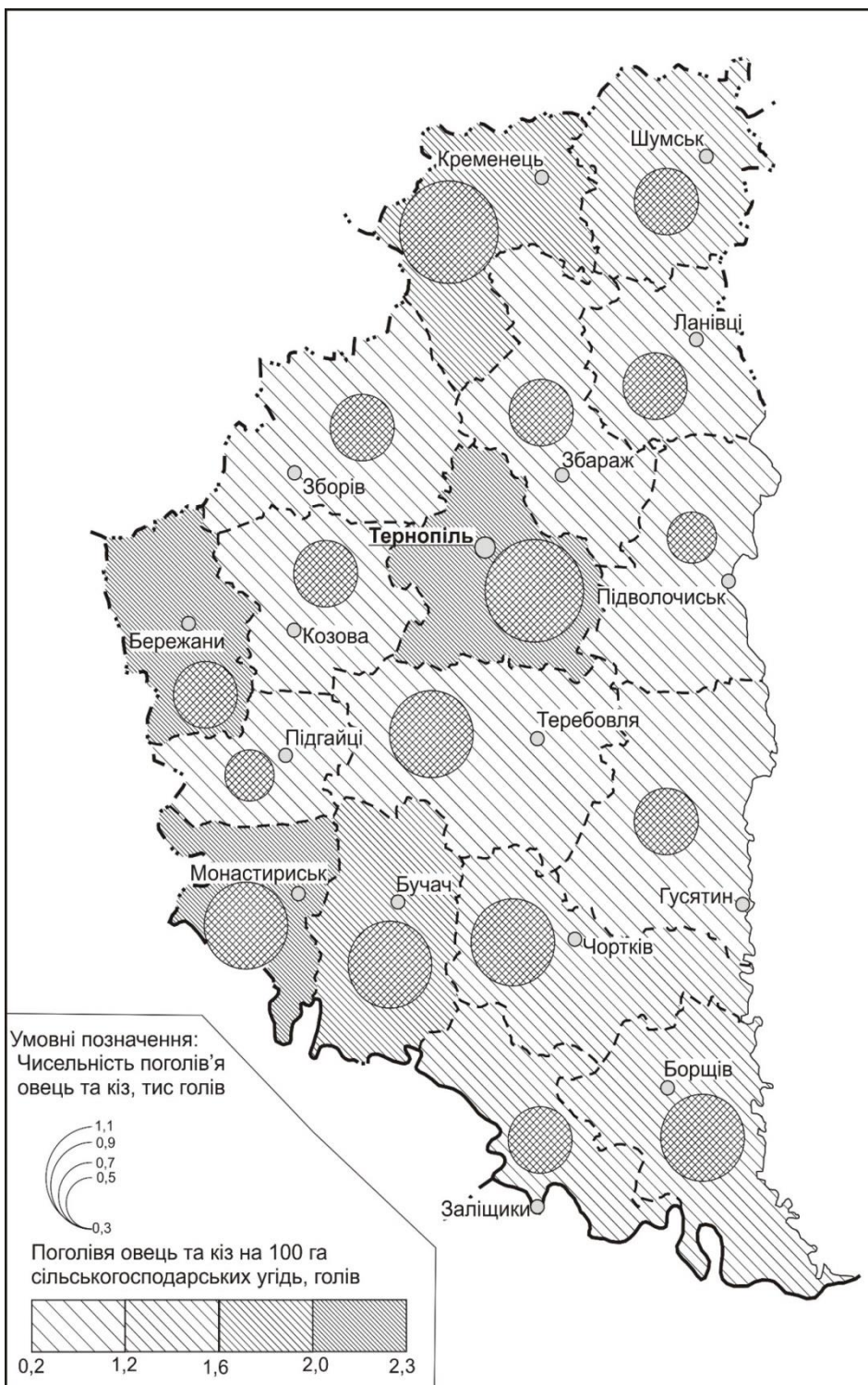
Через низький приплід, стрімке зменшення поголів'я стада, вівці та кози, у живій масі, зайняли останнє місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник їх живої маси на кінець 2017 р. становив 0,3 тис. т, що склало 0,4 % живої маси тваринництва області [45].

Вівчарство та козівництво Тернопільщини є аутсайдером і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. було вироблено 0,2 тис. т. баранини і козлятини, що становило 0,4 % виробленого м'яса. Цей показник став у 6 раз нижчий від значення 1990р [45].

Кризовий стан вівчарства обумовлений, перш за все, різким зниженням цін на вовну, що зменшило зацікавленість виробників у її виробництві. За досліджуваній період сукупний річний настриг вовни зменшився у 379 раз і, станом на кінець 2017 р. становив близько 1 т. Галузь не було спрямовано на більш ефективний шлях розвитку і в результаті рівень її збитковості в останні роки становить 52,0-75,0 %.

Подальший розвиток вівчарства на засадах самофінансування в сучасних економічних умовах, які не забезпечують прибуткове ведення галузі, поки що не можливий. Аналіз її фінансового стану переконливо свідчить, що зробити її конкурентоздатною можливо лише шляхом створення матеріально-технічної бази підгалузі, здійснення заходів із збереження наявного генофонду та його удосконалення, кадрового і наукового забезпечення, використання цінових, податкових, кредитних, бюджетних та інших регуляторів економіки.

Основними напрямками розвитку вівчарства та підвищення його ефективності мають бути: відновлення і вдосконалення селекційно-племінної роботи з врахуванням регіональних умов щодо збереження існуючих та створення нових високопродуктивних порід, типів, ліній; широке застосування промислового схрещування овець для одержання помісних ягнят, їх інтенсивну відгодівлю і реалізацію на м'ясо у ранньому віці для збільшення виробництва молоді баранини (бройлерів), яка користується підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках; формування спеціалізованих сільськогосподарських підприємств із бройлерного виробництва м'яса овець, вовни, овчини; організація вівцеферм на 10-50 вівцематок в особистих селянських господарствах, 50-250 – фермерських господарствах та 250-1000 вівцематок – у сільгоспідприємствах; дотримання науково обґрунтованих норм годівлі; створення високопродуктивних культурних і поліпшених природних пасовищ; запровадження нових ресурсозберігаючих технологій виробництва і переробки продукції галузі та вирощування кормів; віднов-

Рис. 2.2.10. Вівчарство та козівництво Тернопільської області (станом на 2017 р.)

лення функціонування підприємств з первинної переробки продукції вівчарства; формування інфраструктури ринку продукції вівчарства, зокрема створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із заготівлі, обробки та збуту продукції; надання державної фінансової підтримки господарствам, які утримують овець незалежно від форм господарювання та розмірів ферм.

Конярство.

Науково-технічний прогрес і механізація сільськогосподарського виробництва значною мірою змінили структуру використання коней. Якщо до початку другої половини ХХ ст. їх інтенсивно використовували на різних сільськогосподарських і транспортних роботах, то за 20-25 років до кінця минулого століття роль їх, як живого тягла, істотно зменшилася. На перший план помітно виходить соціальна сфера їх використання: верхова та екіпажна їзда, кінний спорт, туризм тощо. Проте, на даний час залишаються сільськогосподарські роботи, які не доцільно виконувати механічними засобами. Крім того, вибракуване робоче поголів'я та надремонтний молодняк можна використовувати на м'ясо. Також, від продуктивного конярства отримують молоко, з якого виробляють цінний напій – кумис. Молоко кобил містить менше білка та жиру, проте більше цукру. Через однакову кількість казеїну й альбуміну в складі білка в молоці кобил під час скисання не утворюється такий щільний згусток, як у коров'ячому, що сприяє доброму засвоюванню його організмом людини.

В умовах Тернопільщини є можливості для розвитку робочо-користувального конярства на базі стаїнного утримання коней з використанням природних пасовищ. Пріоритетним в області є розведення коней, призначених для використання в упряжі (орловська рисиста, російська рисиста, гуцульська породи).

В умовах поділу державних земель сільськогосподарського призначення на приватні земельні частки (паї) були сформовані малі за площею ділянки, що значно утруднило використання габаритної сільськогосподарської техніки, зробило її застосування не завжди рентабельним. Тому, в області, було відновлене активне використання коней для сільськогосподарських робіт, яке зумовило збільшення їх чисельності. Так, максимальне значення показника було у 2000 р. – 45 тис. голів. Проте, з того часу, спостерігалось постійне зменшення поголів'я. За чотирнадцять років кількість коней зменшилася на 48,3 % і становила 19,4 тис голів. Також, із 2005 р. йде повільне скорочення чисельності кобил від трьох років і старших, які здатні приносити потомство, що неминуче призведе до зменшення поголів'я в майбутньому [45].

Змінився і розподіл поголів'я коней за господарствами з різною формою власності. Якщо в 1990 р. в сільськогосподарських товариствах утримувалося 96,5 % поголів'я, то в 2017 р. – лише 2,8 %. Особисті селянські господарства в 2017 р. вирощували 21,1 тис. голів коней.

Показник живої маси коней області, що вирощуються в усіх категоріях господарств, останні тринадцять років є відносно стабільним і на кінець 2017 р. становив 1,3 тис. т, що склало 1,7 % живої маси тваринництва області.

У зв'язку із збільшенням парку малогабаритної сільськогосподарської техніки та задачею населенням власних паїв в оренду агрохолдингам поступово зменшується потреба у конях як в тягловій силі. Тому, в останні роки зростає показник виро-

бництва м'яса коней (у забійній вазі). У 2017 р. було вироблено 0,6 тис. т. конини, що становило 1,1 % виробленого м'яса [45]. Цей показник став у 1,5 рази вищим від значення 1990 р.

Племінне конярство в області поступово занепадає: із 12 племрепродукторів, які існували у 1990 р., залишилося лише 3 та колишній Ягільницький кінзавод (нині ПрАТ «Райз-Максимко») і всі вони мають приватну форму власності. Одним з позитивних моментів такого перерозподілу є покращення якості робочокористувального конярства, так, як селянам не вигідно було утримання і використання дрібних місцевих коней. Розпочалося масове покращення місцевого конепоголів'я такими породами, як: торійська, орловська рисиста, новоолександрівська ваговозна, латвійська та українська верхова. А от племінне конярство, навпаки, багато втратило у плані селекційно-племінної роботи з переходом його у приватну власність.

Основними напрямками розвитку конярства та підвищення його ефективності в Тернопільській області мають бути: розширення та підвищення ефективності наукового забезпечення селекції та технології племінного, спортивного, робочокористувального та продуктивного напрямку конярства; організація міжзаводських парувальних пунктів та селекційних центрів, де зосереджуватимуться кращі за генотипом жеребці-плідники вітчизняного та світового генофонду; забезпечення зростання чисельності поголів'я коней робочо-користувальницького спрямування, підвищення їх якісних характеристик (працездатності, витривалості) для використання на сільськогосподарських і транспортних роботах в сільськогосподарських підприємствах, фермерських та особистих селянських господарствах населення; організації підприємств (міжгосподарських, міжрайонних) із дорощування та інтенсивної відгодівлі надремонтного молодняка та вибракунаного поголів'я коней робочо-користувальницького спрямування; стимулювання продуктивно-прикладного конярства до створення спеціалізованих ферм та підприємств по виробництву кумису, відгодівлі коней на м'ясо та його переробки, а в біологічній промисловості для виготовлення вакцин і сироваток, лікувальних препаратів, переробки і використання побічної продукції – шкіряно-хутрової сировини, волосу, копитного рогу тощо; розвиток кормової бази галузі; сприяння забезпеченню власників коней необхідним сільськогосподарським знаряддям на кінській тязі, що потребує прийняття відповідних рішень та здійснення заходів щодо організації їх виробництва; підготовка та перепідготовка професійних кадрів; розвиток ветеринарного забезпечення галузі, здійснення профілактичних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на недопущення інфекційних, інвазійних та незаразних захворювань коней.

Птахівництво.

Галузь, яка розвивається успішно останнім часом, є птахівництво. Показники витрат праці, кормів та інших матеріально-технічних ресурсів на виробництво одиниці продукції в ньому значно відрізняються від інших галузей тваринництва. І це при тому, що ціни на м'ясо птиці з урахуванням поживної цінності істотно нижчі, ніж на свинину, яловичину і баранину.

Птахівництво зберігає значні потенційні можливості для відновлення і розвитку, що дозволяє забезпечити виробництво в обсягах, які відповідають потребам населення.

Господарське значення птахівництва визначається його можливістю постачати цінні продукти харчування – яйця і м'ясо, які характеризуються високою поживністю, відмінними дієтичними і смаковими якостями. Побічну продукцію птиці ефективно використовують у господарстві. Так, пух і пір'я є цінною сировиною для легкої промисловості. Послід птиці багатий на протеїн (25-40 %), фосфор та інші мінеральні речовини, тому його використовують як органічне добриво. Із відходів забою та інкубації яєць виготовляють сухі білкові корми, що містять 50-85 % протеїну, всі незамінні амінокислоти, вітамін В₁₂ та інші поживні речовини.

В області вирощують курей, індичок, качок, гусей, цесарок, перепілок та ін. Проте, переважаюча більшість домашньої птиці – це кури.

За чисельністю птиці у всіх категоріях господарств, станом на кінець 2017 р., Тернопільська область із показником 4736,1 тис. голів посіла лише шістнадцяте місце в Україні [44], – але птахівництво є тією галуззю тваринництва області яка останніми роками інтенсивно розвивається. Вказаний показник поступово прямує до рівня 1990 р., та став на 12,5 % вищим від мінімального значення у 2000 р. з якого і розпочалося поступове зростання показників. При цьому очікується продовження цієї тенденції, адже чисельність дорослої птиці суттєво збільшилася. Так, наприклад, у порівнянні із 1990 р., у сільськогосподарських підприємствах, вона зросла на 15,3 %, а у відношенні до мінімального значення показника у 2000 р. – у 14,0 раз [45].

Аналіз поголів'я птиці за категоріями господарств виявив суттєву перевагу господарств населення. Проте, спостерігається поступова тенденція до нарощування потужності сільськогосподарських підприємств. Якщо у 2000 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 2,7 % голів птиці, то на кінець 2017 р. їх частка у структурі поголів'я становила 32,2 %.

Аналіз поголів'я птиці в області виявив суттєві територіальні відмінності у розподілі їх вирощування (див. рис. 2.2.11). Так, найнижчі показники чисельності (до 300 тис. голів) спостерігалися у північно-східних, західних та окремих південних районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому районі (82,8 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я (до 500 тис. голів) була у Борщівському, Бучацькому, Гусятинському та Зборівському районах. Завдяки домінуючому впливу чинника орієнтації на споживача, найвища концентрація поголів'я птиці спостерігалася в приміських зонах у Тербовлянському та Тернопільському районах де зосередилася третина поголів'я птиці області (у тому числі 989,3 тис. голів у Тернопільському районі) [9].

Слід зазначити, що високі показники чисельності птиці у окремих районах зумовлені наявністю на їх території великих птахофабрик. Так, наприклад, частка сільськогосподарських підприємств у вирощуванні птиці у Тернопільському та Тербовлянському районах становила відповідно 74,0 % та 48,1 %. На решті території, особливо на півночі, півдні та заході області, основний вклад у забезпечення поголів'я птиці зробили господарства населення.

За рахунок інтенсифікації птахівництва, забезпечення високого приплоду, низького падежу та значного середньодобового приросту ваги, птиця всіх видів, у живій масі, зайняла третє місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник живої маси птиці на кінець 2017 р. становив 13,7 тис. т, що склало 18,1 % живої маси тваринництва Тернопільщини [45].

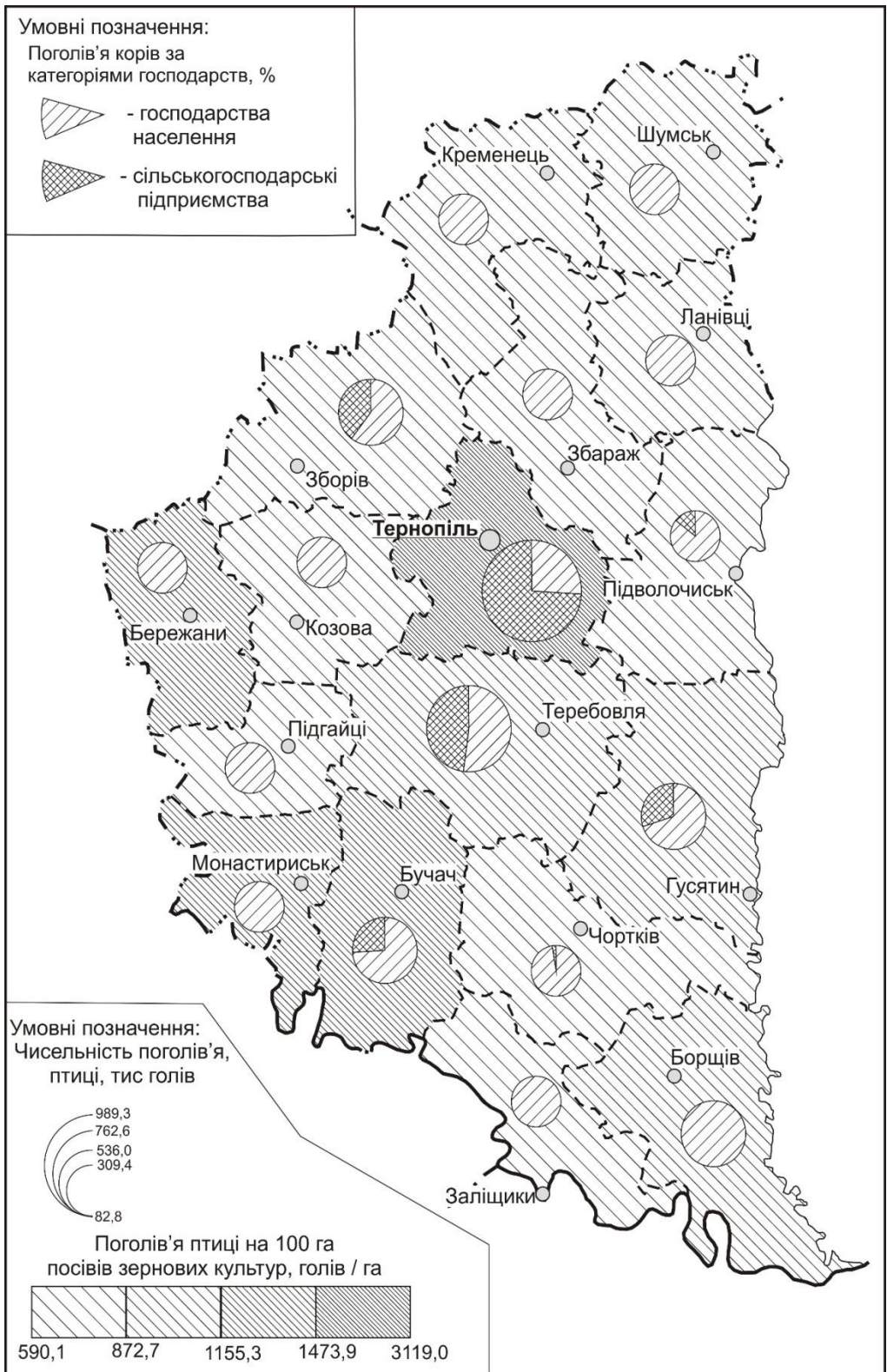

Рис 2.2.11. Птахівництво Тернопільської області (станом на 2017 р.)

Станом на кінець 2017 р., у структурі вирощування до загального обсягу худоби та птиці за категоріями господарств, птиця становила 15,4 % у господарствах населення та 21,5 % у сільськогосподарських підприємствах.

Птахівництво Тернопільщини було на третьому місці і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. галуззю вироблено 8,3 тис. т м'яса, що становило 15,5 % усього виробленого м'яса. При цьому, впродовж останніх чотирнадцяти років, спостерігалася тенденція до поступового збільшення обсягів виробництва м'яса птиці. Нарощення показників забезпечувалося не лише збільшенням чисельності поголів'я а й покращенням умов утримування, сучасними науково-обґрунтованими обсягами харчування, складом кормів, тривалістю вирощування, належним доглядом [45].

Особливістю птахівництва є те, що крім м'яса, воно виробляє такий цінний продукт як яйця. Виробництво яєць в області за останні чотирнадцять років стабільно збільшується. Показник, станом на кінець 2017 р. становив 483 млн. шт., що на 18,0 % вище від показника 1990 р. Постійно збільшується і показник виробництва яєць на одну особу. У 2017 році він становив 459 шт., що на 256 шт. більше ніж у «депресивному» 2000 р. Ще одним показником, що обґрунтовує позитивну динаміку виробництва яєць є підвищення значень середньої річної несучості однієї курки-несучки. У 2017 р. цей показник становив 269 шт., що на 46 шт. більше від значень 1990 р [45].

Більшість (58,5 %) яєць виробляють господарства населення, проте, через швидкий розвиток птахофабрик, частка малих селянських господарств у виробництві цієї продукції поступово зменшується.

З метою подальшого нарощування виробництва продукції птахівництва в останні роки в області реалізовано ряд інвестиційних проектів, зокрема: ТОВ «Яйце Райце» в с. Старий Збараж Збараського району провело реконструкцію та ввело в дію приміщення потужністю на 100 тис. голів курей-несучок; ТОВ «Вірлів-Агробізнес» у с. Вірлів Зборівського району провело реконструкцію приміщень для утримання бройлерів потужністю 360 тис. голів реалізації птиці в рік, а у с. Гарбузів Зборівського району здійснило реконструкцію тваринницьких приміщень під утримання 200 тис. голів курей-бройлерів одноразової посадки; ТОВ «Агро-продсервіс-Вест» Зборівського району провело реконструкцію тваринницьких приміщень та встановило обладнання для утримання 1,3 млн бройлерів на рік; ТОВ «Укрполь-2005» Зборівського району також провело реконструкцію тваринницьких приміщень та встановило обладнання для утримання 1,5 млн бройлерів у рік; ВАТ «Птахофабрика Тернопільська» в с. Великі Гаї Тернопільського району ввело в дію два приміщення на 360 тис голів курей-несучок одноразової посадки; ПАП «Довіра» Чортківського району завершило будівництво двох приміщень на 50 тис. голів одноразової посадки бройлерів.

Основними напрямками розвитку птахівництва та підвищення його ефективності мають бути: збільшення чисельності поголів'я курей (особливо м'ясних), гусей, качок та індиків; нарощування потужностей з виробництва м'яса бройлерів, доведення середньодобових приростів живої маси до 35 г і підвищення їх частки у структурі м'яса птиці; повне забезпечення птахівничих господарств повнораціонними збалансованими комбикормами, а також спеціальними комбикормами для молодняку птиці; дотримання сучасних науково обґрунтованих систем годівлі та

захисту здоров'я птиці; розширення мережі фірмової торгівлі продуктами птахівництва, насамперед поблизу великих міст, промислових центрів та інших густонаселених пунктів; проведення технічного переоснащення та автоматизації всіх виробничих процесів на птахофабриках, освоєння новітніх енерго- і ресурсозберігаючих технологій; виведення і впровадження у виробництво нових кросів курей яєчного напрямку та підвищення їх продуктивності; продовження строку використання курей-несучок до 14 місяців замість теперішніх 10 місяців; надання допомоги господарствам населення у придбанні поголів'я молодняка птиці, поліпшення організації його вирощування, закупівлі та реалізації вирощеної продукції; налагодження державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання через механізми здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів, часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, підприємств з виробництва комбікормів.

Кролівництво.

Однією з традиційних галузей тваринництва області є кролівництво. Воно забезпечує населення дієтичним м'ясом, хутром, пухом, шкірами.

Хімічний склад м'яса кролів характеризується підвищеною кількістю вологи (74-77 %) порівняно з м'ясом інших видів тварин, досить високим вмістом білків (15-19 %), низьким вмістом жиру (5-6 %), екстрактних речовин, пуринових сполук і холестерину. За вмістом повноцінних білків поступається лише м'ясу індички. В організмі людини засвоюється до 90 % білка, тоді як білки яловичини лише на 62 %. Порівняно із курячим м'ясом кролятина містить у 2,7 рази менше холестерину, в ньому багато лецитину, який запобігає атеросклерозу, кролячий жир легкоплавкий і добре засвоюється. М'ясо кролів має гарні смакові та кулінарні властивості, воно соковите, ніжне, має низьку калорійність (136 ккал на 100 г м'яса), і рекомендується як дієтичний продукт дітям, людям похилого віку, а також у разі захворювань шлунку, печінки, серцево-судинної системи. Воно добре поєднується з іншими видами м'яса і різноманітними продуктами, зберігає свої смакові і поживні властивості в свіжому, засоленому, копченому і консервованому виді.

Шкіру кролів використовують для виготовлення замші, легкого взуття, галантерейних виробів. Хутро кролів використовують як у натуральному вигляді, так і в імітованому під інше хутро.

Кролі характеризуються високою плодючістю, багатопліддям і швидкістю стиглістю.

За характером продуктивності розрізняють: м'ясо-хутрові, короткошерсті, пухові та м'ясні породи кролів. За розмірами і живою масою: великі, середні та дрібні. Нині існує понад 60 порід кролів. Проте, найбільш поширеними в області є породи м'ясо-хутрового напрямку: шиншила, сірий велетень (виведена в Україні), білий велетень (виведені у Бельгії і Німеччині), срібляста, віденська голуба, каліфорнійська біла, новозеландська біла тощо.

Кролівництво є тією галуззю тваринництва області, яка останніми роками повільно розвивається, поступово відновлюючи втрачені позиції. Хоча, у порівнянні до 1990 р. кількість кролів зменшилася на 10,9 %, проте, після падіння до мінімального значення у 2010 р. (до 134,9 тис. голів) спостерігалось поступове зростання показників.

Аналіз поголів'я кролів за категоріями господарств виявив абсолютне переважання господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами (98,8 % та 1,2 % відповідно).

Станом на кінець 2017 р. кролі, у живій масі, займали п'яте місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник становив 0,4 тис. т, що склало усього 1,2 % живої маси тваринництва області.

Стабільно низькими були і показники виробництва м'яса кролів. У 2017 р. вироблено 0,4 тис. т. кролятини, що становило 0,8 % виробленого м'яса [45].

Розвиток галузі надзвичайно сильно залежить від обсягів харчування, та складу кормів. У кролівництві застосовують комбінований і сухий типи годівлі. При комбінованому типі використовують концентровані, соковиті, зелені і грубі корми. Соковитими кормами для кролів можуть бути овочі, коренеплоди, зокрема, морква, капуста, ріпа, редька тощо. Кролі добре поїдають гарбузи, кабачки та їх бадилля, а також зелені конюшину, люцерну, овес, горох та їх суміші. Сухий тип годівлі базується на використанні повнораціонних гранульованих кормів чи комбікормів. Також, традиційними кормами для кролів є трава, сіно, силос, сінаж, гілковий корм. Використовують зерно злакових (особливо овес) і бобових рослин. Для збагачення раціону білками дають макуху, м'ясо-кісткове і рибне борошно.

Стримують розвиток кролівництва області такі чинники як: низький рівень ведення племінної роботи (племінну базу галузі у Україні на сьогодні складають всього 1 племінний завод та 7 племінних репродукторів з розведення порід кролів) і незадовільний стан ветеринарного забезпечення. Не сприяє розвитку галузі і відсутність координаційних органів, як у центрі, так і на місцях.

Бджільництво.

Бджільництво – один з найкорисніших та екологічно чистих видів традиційної господарської діяльності. Бджоли на Тернопільщині водились з найдавніших часів. Сприяли цьому природно-кліматичні умови та наявність багатой кормової бази. Здавна розвивались і промисли, пов'язані з добування меду та воску.

Основою розвитку бджільництва на Тернопільщині є медоносні сільськогосподарські культури: ріпак озимий і ярий, соняшник, гречка гірчиця тощо.

Основним продуктом бджільництва є мед – найуніверсальніший лікарський засіб, який широко застосовується в народній медицині. Хімічний та біологічний склад меду надає йому імунобіологічних та протимікробних властивостей. Мед є концентрованим висококалорійним продуктом. Він містить понад 70 речовин, що позитивно впливають на організм людини. У його складі є фруктоза – 40 %, глюкоза – 35 %, невелика кількість сахарози і мальтози, мед також містить до 2 % мінеральних солей і до 20 % води. У меді відкриті ферменти (інвертаза, діастаза, каталаза, оксидаза і протеолітичні ензими), які необхідні для роботи організму людини.

Хімічний склад меду змінюється і залежить від того, з яких квітів, в якій місцевості і в яку пору року він зібраний. Залежно від того, з яких рослин зібраний нектар, мед набуває тих або інших цілющих властивостей. У Тернопільській області найбільше меду збирають із соняшнику, ріпаку (світлі сорти) і гречки (темні сорти).

Іншим важливим продуктом бджільництва є віск. Він є важливою промисловою сировиною. Окрім цього, віск знаходить застосування у культових обрядах

(виробництво свічок) та виготовленні різноманітних сувенірів.

Серед інших продуктів підгалузі є бджолина обніжка (пиллок), перга, трутневий гомогенат, маточне молочко. Останніми роками набуває популярності вирощування личинок воскової моли.

Стосовно породного складу, то у Тернопільській області найбільше розводять карпатських бджіл, які є районованими для Західної України. Певне поширення мають також українські степові. Середньоросійська та кавказька породи були завезені в область у радянський період і зараз практично не розводяться. На більшості дрібних пасіках племінна робота не ведеться і тому значного поширення набули різноманітні поміси згаданих порід. Останнє суттєво знижує продуктивність пасік і їхню стійкість до захворювань.

Карпатська порода бджіл (*Apis mellifera carpathica*) відрізняється від інших порід рядом позитивних якостей: вони продуктивні, миролюбні, відзначаються хорошою зимостійкістю. Головною перевагою карпатських бджіл є їх здатність в більш ранньому віці (якщо порівнювати з іншими породами) приступати до збиральної роботи. Також потрібно відзначити, що бджоли цієї породи збирають нектар з низьким вмістом цукру.

У 2017 р. в межах Тернопільської області нараховувалось 58,0 тис. бджолосімей, тоді як у 1990 р. – 93,3 тис., а в 1995 р. – 147,4 тис. (максимальний розвиток галузі). Після 2000 р. кількість бджолосімей в межах області коливається в межах 60-80 тис [45]. Характерним є постійне скорочення частки сільськогосподарських підприємств і зростання частки домогосподарств у цій галузі. Якщо в 1990 р. в господарствах населення утримувалось 55,7 тис. (59,6 %) бджолосімей і вироблялось 287 тон меду (54,7 %), то у 2017 р. ці показники становили, відповідно, 57,4 тис (99,0 %) і 873 т (99,3 %). Однозначно оцінити це явище не можна, хоча б тому, що нема даних про розміри приватних пасік, їх спеціалізацію та продуктивність. Статистика виробництва меду в господарствах населення досить сумнівної точності і подається тільки для області загалом. Найбільші обсяги виробництва меду спостерігались у 1995 р. і становили понад 1,5 тис. т.

Найбільша кількість бджолосімей в області розміщуються у Борщівському районі (понад 5,5 тис. сімей). У Буцацькому, Заліщицькому, Тербовлянському та Тернопільському – понад 4 тис. бджолосімей; у Бережанському, Підгаєцькому, Козівському та Лановецькому – від 2 до 2,5 тис. сімей.

Важливе значення для розвитку та розміщення бджільництва має екологічний стан території, що суттєво впливає на якість отримуваної продукції. Не придатними для розміщення пасік є території в радіусі не менше, ніж 3 км (відстань продуктивного льоту бджіл) від сміттєвих звалищ, складів отрутохімікатів, птахо- і свиноферм, місць видобутку корисних копалин. Це дещо обмежує площі для розвитку бджільництва і вирощування ентомофільних рослин. Проблемою є також використання отрутохімікатів при вирощуванні сільськогосподарських медоносних рослин, зокрема озимого ріпаку і соняшнику. При порушенні строків обробки можливе масове отруєння бджіл і забруднення продуктів бджільництва.

Коливання кількості бджолосімей в значній мірі обумовлене особливостями проходження зимівлі та циклами розвитку кліща *Varroa jacobsoni* Oudemans. Цей паразит вважається основною причиною загибелі бджолосімей протягом останніх десятиліть.

Для подальшого розвитку бджільництва області в середньостроковій перспективі потрібне здійснення таких заходів: приведення кількості бджолосімей до науково обґрунтованих нормативів; забезпечення збору додаткової продукції бджільництва (прополіс, обніжжя, перга, забрус); організація на обласному рівні оптових закупівель продукції бджільництва у пасічників; створення регіональних лабораторій з якості та сертифікації продукції; покращення генетичного фонду бджолосімей області шляхом формування в межах регіону племінної пасіки для розведення високопродуктивних плідних маток карпатської породи; збільшення площ посівів медоносних культур, зокрема на неугіддях.

Загалом, бджільництво – досить специфічна галузь сільськогосподарського тваринництва, яка дає максимальний економічний ефект при мінімальному впливі на природні геосистеми. Крім того, бджільництво є специфічним індикатором екологічного стану території. Його розвиток в межах області безумовно позитивно вплине на економічну ситуацію, завдяки збільшенню обсягів реалізації продукції бджільництва, а також за рахунок додаткових врожаїв ентомофільних сільськогосподарських культур.

Висновки.

Таким чином, підсумовуючи вище викладений матеріал слід зазначити, що Тернопільська область має всі потенційні можливості для відродження та ефективного розвитку сільського господарства. Важливо вжити низку економіко-технологічних та соціально-економічних заходів для розв'язання нагальних проблем розвитку сільськогосподарського виробництва та підвищення конкурентоспроможності його продукції відповідно до вимог вітчизняного та світового ринків.

Шляхи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, які забезпечують подальше збільшення обсягів виробництва продукції і зменшення витрат на її одиницю, передбачають комплекс таких основних заходів: поліпшення використання землі, підвищення її родючості; впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва; поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва на основі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції; раціональне використання виробничих і трудових ресурсів; впровадження інтенсивних і ресурсозберігаючих технологій та індустріальних методів виробництва; підвищення якості і збереження виробленої продукції; широке використання прогресивних форм організації виробництва і оплати праці; розвиток сільськогосподарського виробництва на основі різноманітних форм власності і видів господарювання і створення для них рівних економічних умов, необхідних для самостійної та ініціативної роботи.

Покращення сільськогосподарського землекористування та підвищення родючості ґрунтів можливе за умов зменшення значень показників сільськогосподарської освоєності, а особливо розораності сільськогосподарських угідь шляхом консервації деградованих малопродуктивних земель, переведення частини еродованої ріллі у пасовища і багаторічні насадження, а заболоченої – у сіножаті. Окрім цього, пріоритетами у сфері раціонального й ефективного сільськогосподарського землекористування мають стати обов'язкове дотримання: схеми ползахисних сівозмін; протиерозійної системи обробітку ґрунту; нормативів внесення мінеральних та органічних добрив, засобів регулювання кислотності ґрунтів та допустимих норм хімічних засобів захисту рослин.

На жаль, останніми роками за умови нераціонального, здебільшого споживачького господарювання, відбулося поступове зменшення екологічної стійкості та продуктивності сільськогосподарських угідь, гостріше проявилися такі проблеми сільськогосподарського землекористування, як: ерозія, перезволоження, заболочення та підвищена кислотність ґрунтів.

Впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва в усіх галузях рослинництва і тваринництва і переведення їх на індустріальну основу сприятиме, насамперед, підвищенню продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві, що є основним якісним фактором його економічного і соціального розвитку.

Підвищення рівня забезпеченості господарств основними і оборотними засобами поліпшення їх структури та використання сприятиме інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Важливим аспектом при цьому є раціональне використання машинно-тракторного парку, автомобілів, виробничих приміщень і їх обладнання, кормів, насіння, мінеральних добрив та інших засобів виробництва.

Ефективна кадрова політика в сфері сільськогосподарського виробництва передбачає раціональне використання трудових ресурсів і зростання продуктивності праці на основі застосування прогресивних форм організації, управління та мотивації праці.

Поліпшення якості сільськогосподарської продукції має велике економічне і соціальне значення, воно рівнозначне збільшенню виробництва продукції. Розв'язання проблеми якості продукції вимагає вдосконалення технології виробництва сільськогосподарської продукції і збільшення потужностей для її переробки і зберігання.

Визначення шляхів підвищення ефективності використання потенціалу особистих селянських господарств залишається важливою складовою розвитку сучасного сільського господарства. Перспективними напрямками є процеси трансформування особистих селянських господарств в нові організаційно-правові структури на основі кооперації та інтеграції: перетворення особистих селянських господарств у фермерські господарства або приватні підприємства; формування агрокооперативів, асоціацій селянських господарств з метою виробництва, переробки і збуту своєї продукції, одержання послуг від них і надання їм послуг робочою силою для виконання сезонних робіт.

Створення нових організаційно-правових структур на базі особистих селянських господарств дасть останнім можливість суттєво поліпшити умови виробництва і збуту своєї продукції, забезпечити концентрацію виробництва, що дозволить застосувати міні-техніку, знизити затрати живої праці на виробництво одиниці продукції, поліпшити умови роботи і відпочинку селян, підвищити ефективність виробництва. Окрім цього, потрібно сприяти розвитку великих і дрібних форм сільськогосподарського виробництва в єдності. Вони повинні не протиставлятися, а взаємно доповнювати одні інших. Між особистими селянськими господарствами і сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами повинні існувати тісні економічні відносини, які необхідно розвивати і використовувати з максимальною ефективністю.

До пріоритетів соціально-економічної політики належить і підвищення рівня життя сільського населення. Тому важливим завданням є створення організа-

ційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільського господарства, а саме: наближення й вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення; удосконалення механізму надання державної підтримки розвитку села; збільшення фінансових можливостей місцевих органів влади у вирішенні соціальних проблем села; підвищення зайнятості сільського населення та посилення його мотивації до розвитку підприємництва у сільській місцевості, як основної умови підвищення рівня доходів та умов життя.

В умовах, що склалися, сільське господарство потребує вжиття на державному і місцевому рівнях невідкладних фінансових заходів, спрямованих на: підвищення ефективності галузі шляхом покращення кредитування, зростання обсягів залучених інвестицій з використанням інструментів державної підтримки інвестування, реалізацію інвестиційних проектів із залученням міжнародної технічної допомоги і на засадах державно-приватного партнерства, стабілізацію цінової ситуації на ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, створення необхідних передумов для активізації експорту вітчизняної аграрної продукції та обмеження необґрунтованого імпорту, нарощування обсягів внутрішнього споживання місцевої продукції, сільськогосподарського призначення.

Реалізація запропонованих заходів дасть змогу пришвидшити економічний розвиток сільського господарства області, забезпечити економічну та продовольчу безпеку регіону і держави загалом, зайняти провідне місце на сільськогосподарському ринку, стати наукомістким та високотехнологічним сектором національної економіки.

Література:

1. Аграрний сектор України на шляху до Євроінтеграції: монографія / за ред. О. М. Бородіна. Ужгород: ІВА, 2006. 496 с.
2. Амбросов В., Мареніч Т. Механізми ефективного функціонування агроформувань. *Економіка України*. 2006. №6. С. 60-66.
3. Аніченкова О. В. Інвестиційна привабливість галузі свинарства. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Menegment/2009_647/02.pdf
4. Барановський М. О. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України. *Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України* : матеріали V Міжнар. наук. конф. Київ, 2010. С. 34-36.
5. Білоусько Я. К. Удосконалення техніко-технологічного оснащення аграрного виробництва. Київ: ННЦ ІАЕ, 2012. 59 с.
6. Бородіна О. М., Гутаров А. О. Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні. *Економіка АПК*. 2012. № 11. С. 21-28.
7. Бусенко О. Т., Столюк В. Д., Могильний О. І. Технологія виробництва продукції тваринництва : підручник / за ред. О. Т. Бусенка. Київ : Вища освіта, 2005. 496 с.
8. Вдовенко Н. М., Невесенко А. В. Сталий сільський розвиток та конкурентоспроможність аграрного сектора в умовах трансформації бюджетної підтримки. Київ : Кондор, 2018. 236 с.
9. Виробництво продукції тваринництва в 2017 році : статистичний бюлетень. Тернопіль: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. – 34 с.
10. Влах М. Р., Кравець Т. М. Основні організаційні форми сільського господарства України (порівняльно-географічний аналіз). *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту. Географ. науки*. Вип. № 1. Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. С. 83-86.

11. Гончар О., Шевченко Є. Перспективи розвитку кролівництва в Україні. *Тваринництво України*. 2011. №6. С. 2-6.
12. Гопка Б.М., Хоменко М.П., Павленко П.М. Конярство: підручник. Київ: Вища освіта, 2004. 320 с.
13. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. URL : <http://ligazakon.ua>.
14. Жибак М. М., Федуняк І. О. Основні напрями підвищення ефективності функціонування аграрних формувань з виробництва продукції рослинництва. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/8.pdf.
15. Задорожній А. А., Туринський В. М. Тенденції розвитку племінного птахівництва. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/Sp/2012_2/12aazrpp.pdf
16. Збирання врожаю сільськогосподарських культур на 1 листопада 2017 року : статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 46 с.
17. Ілляш І. Д., Ткач Д. В. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства: монографія. Тернопіль: Астон, 2013. 204 с.
18. Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу Тернопільської області на 2016-2020 роки: Рішення Тернопільської обласної ради від 03 березня 2016 р. №109. URL: http://www.oda.te.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/789/program_apk.pdf.
19. Концепція державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, від 3 лютого 2010 р. №121-р. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=121-2010-%F0>
20. Лищенко М. О., Михайлов В. В. Особливості підвищення продуктивності праці в сучасних умовах розвитку сільського господарства. *Вісник Сумського аграрного університету. Серія: Фінанси і кредит*. 2012. №1. С. 105-108.
21. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. 472 с.
22. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. Київ : ННЦ ІАЕ, 2013. 74 с.
23. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи. Київ : ННЦ ІАЕ, 2014. 516 с.
24. Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. Київ : ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.
25. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин : навчальний посібник. Київ : ЦНЛ, 2005. 276 с.
26. Макаренко П. М. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері: монографія. Київ: Інститут аграрної економіки УААН, 2009. 636 с.
27. Мельник Ю. Ф., Лузан Ю. Я., Зубець М. В. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільськогосподарських територій України на період до 2020 року. Київ: НЦ «ІАЕ», 2008. 46 с.
28. Наукові основи ведення агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України / голова ред. кол. М. В. Зубець. Київ : Логос, 2004. 776 с.
29. Олійник О. В. Економічний механізм розширеного відтворення в сільському господарстві : навчальний посібник. Київ : ЦНЛ, 2006. 288 с.
30. Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні : зб. наук. праць / За заг. ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.
31. Питуляк М. Р., Питуляк М. В. Земельно-ресурсний потенціал Тернопільської області та ефективність його використання в сучасних умовах господарювання. *Наук. зап. Тернопільського нац. пед. ун-ту. Серія: Географія*. Тернопіль, 2018. № 1. С. 190-196.
32. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в 2017 році (остаточні дані) : статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна

- служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. 82 с.
33. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2017 року: статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 45 с.
  34. Пушкар З., Пушкар Б. Аналіз сучасного стану сільського господарства Тернопільської області. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Науковий журнал*. Тернопіль: Економічна думка, 2012. Випуск 17. С. 10-15.
  35. Пушкар І. М. Суспільно-географічні основи функціонування регіональних АПК в умовах трансформації суспільства. *Наук. зап. Тернопільського пед. ун-ту. Серія: Географія*. Тернопіль, 2005. № 2. С. 217-220.
  36. Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами у 2017 році: статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. 24 с.
  37. Рибаченко О. М. Основні проблеми розвитку кормовиробництва в Україні. *Агро інком*. 2011. № 10-12. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/agroin/2011_10-12/RUBAHENK.pdf.
  38. Седік Д. В., Кобута І. В., Пугачов М. І., Прокопенко С. С., Чанко І. П. Формування стратегії середньострокової політики розвитку села і сільського господарства. *Вісник інституту сільського розвитку*. 2007. № 1-4. С. 2-32.
  39. Сербіна В. Козівництво – перспективна галузь тваринництва України. *Тваринництво України*. 2012. №8. С. 20-23.
  40. Сільське господарство Тернопільщини в цифрах. «Провсе». URL: <https://provse.te.ua/2017/11/silke-hospodarstvo-ternopilschyny-v-tsyfrah/>
  41. Сільськогосподарські товаровиробники Тернопільської області станом на 1 листопада 2017 року : статистичний довідник. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 113 с.
  42. Соціально-економічний розвиток сільських територій: навч. посіб. / За ред. В. К. Терещенка. Київ-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 348 с.
  43. Сталій розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення / за ред. А. І. Крисоватого, О. М. Десятнюк. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 440 с.
  44. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2017 рік. Київ : Державна служба статистики України, 2018. – 245 с.
  45. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. – 446 с.
  46. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 16-17 жовтня 2012 р. Київ, 2013. 760 с.
  47. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2020 року. Тернопіль: Тернопільська ОДА, 2015. 169 с.
  48. Сухий П. О. Агропродовольчий комплекс Західноукраїнського регіону : монографія. Чернівці : Рута, 2008. 400 с.
  49. Чумаченко О. М., Мартин А. Г. Еколого-економічні проблеми деградації сільськогосподарських земель в Україні. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 284 с.
  50. Ярема Л. В., Замора О. І. Економічний потенціал сільського господарства Тернопільської області та можливості його ефективного використання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. Ужгород : УНУ, 2018. Вип. 17. С. 153-157.